

A szekvencia időszerkezetének torzulása a köznyelvi beszéd 'lazítási' folyamataiban

0. A tanulmány célja, hogy számot adjon elsősorban a beszéd időstruktúrájának arról az aspektusáról, amelyben a közlemény hangtani értelemben vett szerkezete az idő függvényében és — másfelől — a specifikus tartamviszonyok e szerkezet függvényében egymást kölcsönösen alakítják. Mivel úgy tekintem, hogy az említett kölcsönhatások a szekvenciák fonológiai alapalakjainak ideális artikulációs képviseleteihez viszonyítva a szegmentumsor torzításaiban, közelebről leníciós — vagy ahogy nevezni fogom — 'lazítási' folyamataiban jutnak érvényre, két problémát is valamelyes részletességgel tárgyalni kell: (i) a fonológiai alapalak leírását és (ii) a 'lazítás' fogalmát.

Mint az időszerkezettel kapcsolatos célvetésből azonnal látható, a két tényezőt: (i) a hangtani szerkezetet és (ii) az időtartamot egymástól nem függetlenül kezeljük, még ha elvileg mindkettőre külön, magas absztrakciós szinten, a két dolgot egymással közvetlenül kapcsolatba nem hozó definíciót lehet is adni. Mind a közlemények mint elemi összetevők lineáris és nem lineáris konkatenációjú sorozatai, mind pedig az idő(tartam) mint eseményeknek az eseménytéren belüli abszolút rendezőelve megragadható a másik egyidejű feltételezése nélkül, azonban a beszédkommunikációt a kettő szükségszerűen együtt alkotja.

A jelzett aspektus valójában parttalanul széles tematikát takar. E tematikát itt azzal határoljuk körül, hogy nem foglalkozunk velük, hanem eleve adottnak vesszük a lehetséges magyar nyelvű beszédközlemények izolált, torzítatlan ejtésű változatait. Ez a korlátozás — természetesen — mélyen fekvő, súlyos elméleti problémákat vet felszínre, amelyeket majd röviden szintén érintenünk, de legalábbis jeleznünk kell. Az említett szűkítéssel a dolgozat célja tehát így fogalmazódik meg: azoknak a rendszeres ejtési sajátosságoknak a leírása, illetőleg rendszerbe foglalása, amelyek eltérő nagyságrendű közlési szakaszokban egy, a megfelelő fonológiai keretben ábrázolt kiindulási alapformán, a normatívnak tekintett ejtés tolerancia sávjában, a köznyelvi beszédben végbemennek. Vizsgálataim körét és részben jellegét is a következő példán illusztrálom. Egy *s_i* beszédhelyzetben, amelyben

négyszótagos között előre megadott közléstárgyról van szó, egy bizonyos érvelés merev, szenvedélyes elutasításaként az egyik résztvevő a nyomtatékos *Szóval nem!* mondattal mint önálló, lezárt közléseggel adja meg a maga válaszát. Az elemzést a beszédközlemény makroszkópikus szegmentális fonológiai leírására korlátozzuk. Így eltekintünk a közléshelyzetre vonatkozó, a tartalmi (kontextuális, jelentéstani, pragmatikai), grammatikai, szupraszegmentális fonológiai, fonetikai stb. ismérvek alkalmazásától. Ekkor a *Szóval nem!* közlemény a

(1) /#so:vál# #nem#/

formát ölti. Fontos megjegyezni, hogy ennek a formációnak ilyen alakban való lejegyzésével voltaképpen további, kimondatlan kikötéseket vezetünk be. (i) Feltételezzük, hogy van a szegmentális fonológiai egységeknek és az őket összefűző viszonyoknak egy adott, véges halmaza, amely meghatározható, és éppen a fenti leírásban szereplő egységek azok, amelyek a nevezett közleményt adekvát módon tükrözik. Tehát hogy a magyarban vannak rövid és hosszú magánhangzók, legalább két fonemikus értékű nazális mássalhangzó, hogy csak szóhatárjegy szerepel ebben a szekvenciában, más fonémahatárjegy nem, és így tovább; emellett, hogy a szegmentális tagolás egyáltalán hiteles, holott egyébként csupán egy lehetséges, gyakorolt változata a fonológiai elemzésnek, és kizárólagossága vitatott (vö. Griffen 1981). (ii) Az adott forma egyáltalán kiindulása lehet az ejtésbeli megfelelőnek, és nem (csak) a végpontja egy levezetésnek, amely az ejtési alakból indul ki. A levezetések az ellenkező kezdőpont és irány megválasztásával ugyanis nem feltétlenül azonos lépéseket foglalnak magukban (vö. Eliasson 1981). (iii) Kirekesztjük végül az elemzésből mindazokat a fonetikai szabályokat és folyamatokat, például az [l], illetőleg az [ɫ] szakasz nazalizálódását és általában az igazodás minden esetét, amelyek akár egyetemesen, akár nyelvspecifikus módon az ejtésképletet közönséges, lento közlésmódban is automatikus szabályossággal formálják; ez utóbbiak: az igazodási szabályok ugyanis — képletesen szólva — egy (szub)szegmentális programozó automatában rögzítve vannak (vö. Vértes O. 1958; Elekfi 1968), és jelentésselkülönítő szerepük nincs.

Az (1) alatt szereplő leírás fonológiailag ugyan sokat, fonetikailag azonban önmagában közvetlenül szinte semmit nem árul el a szóban forgó beszédközleményről. A ferde vonalak között feltüntetett szekvencia csupán alapjául szolgál annak a szekvenciának, amely akusztikai jelek sorozatában valósul meg az ejtés nyomán. Azzal az ejtési változattal, amely a legszorosabban követi a közlemény (1) alatt megadott fonológiai alapalakját, ugyanis a helyzet a következő:

(2) [so'val nem]

A hangfelvételen viszont ez az ejtési alakzat legjobb esetben is csak nyomaiban ismerhető fel, és csak annak, aki anyanyelvként beszéli a magyart. Amit hallunk, pontosabban amit egy idegen ajkú, magyarul egyáltalán nem tudó hallhat, a fentinek egy „elferdített” változata, durva átírásban:

(3) [[sa'nəm:]]

Minden további nélkül belátható, hogy a (2) és a (3) egyfelől egymással összetartozik, hiszen mindkettő az (1)-vel és csakis az (1)-vel áll — halmazelméleti terminusokban kifejezve — a kölcsönös megfelelés, egymásra való leképezés viszonyában, másrészt, hogy (2) és (3) valamilyen módon egymásból következik. Különbségük pedig ejtési programjaik különbsége. Úgy tűnik, hogy a (3) alatt írt változat [[a]] szakasza a (2) képlet egy négy tagú, nem önálló szekvenciaszakaszának a képviselőjében jelenik meg:

(4) [o'val] ↔ [[a]]

és hasonlóképpen:

(5) [m] ↔ [[m:]]

míg a (4) alatt jelzett megfelelés a [ ]-es forma, addig az (5) alatti a [[ ]] oldal javára látszik „artikulációs többletet” mutatni, mindenesetre anélkül, hogy (1) ↔ (2) és (1) ↔ (3) megfelelések azonos volta a különbségekkel megszűnt volna. Tény azonban, hogy (1) a (3)-ból nehezebben tárható fel, mint (2)-ből, minthogy — a (4) alatti megfelelésből kiolvashatóan — a [[a]] egyszerre négy fonemikus szegmentumnak az artikulációs foglalatja, és elvileg $2^4=16$ elemi döntést tesz szükségessé az azonosításban, míg a (2)-ben szereplő [o'val] szakasz azonosítása önmagától adódik, egyetlen döntés alapján. Annak a kikötésnek megfelelően, hogy (2) közelebb áll a fonológiai alapalakhoz, (3)-t kell levezetnünk (2)-ből: ((1) → (2) → (3)), amely derivációs lánc a hallgató szempontjából (3) →→ (1).

(3) a (2)-ből csak meghatározott feltételek fennállása esetén jöhet létre, olyan szabályok érvényesülése mellett, amelyek ezek a feltételeket kifejezésre juttatják. Meg kell tehát mondanunk, hogy (i) tulajdonképpen minek kell történnie hangtanilag (2)-vel ahhoz, hogy a (3) alatti artikulációs változatát vegye föl, valamint — ha tudjuk —, hogy (ii) maga a módosítás miből következik.

Az (1) által determinált (2)-höz a levezetésben hozzá kell tennünk — nevezzük Fónagy (1971) 'kettős kódolás'-elméletének szóhasználatával így — torzítási szabályokat, amelyek a változtatásokat létrehozzák. Adott esetben az említett mozzanatok figyelembevételével a *Szóval nem!* mondat realizációjának leírása így alakul, ld. (6) és (7):

- (6) (i) [s(o·val)] ←--- <e; 'discourse modifier' pozíció>
           ↓
           LEN(szekvenciazsugorítás)
       (ii) [[sa]]
- (7) (i) ['nɛ(m)] ←--- <frázishatár + szünet; hangsúly>
           ↓
           FORT(nyújtás)
       (ii) [['nem:]]

A jelek és a minősítések magyarázata a következő:

- / /   azt jelöli, hogy a virgulák között szereplő egységek fonológiai kategóriához tartoznak, közöttük a betűk fonemikus egységek szimbólumai;
- [ ]   az 'első fokú', azaz a fonológiai reprezentációhoz közeli, az ejtésben lehetséges (általában az izolált, de nem minden ejtésben így előforduló) normatív, torzításmentes, kontextusától és a szupraszegmentális tényezőktől függetlenített, önálló frázisegységet képviselő, 'lento' fonetikai reprezentáció, amelyet a fonológiai alapalak közvetlenül meghatároz;
- [[ ]]   torzított fonetikai reprezentáció;
- ( )   az ejtési alakzatnak az a szakasza, amelyet egy torzítási folyamat közvetlenül érint;
- < >   a torzítás forrásául szolgáló tényező(k);
- xxx   [= kurzív írásmódú forma] a közlemény szabályos helyesírás szerinti grafikai képe;
- a levezetés ténye és iránya: a nyíl bal oldalán szereplő entitás a nyíl hegye felőli entitássá változik;
- annak kifejezése, hogy a levezetés egy (vagy több) közbenső lépéssel történik;
- egy változást előidéző ok fennállásának és a ráhatásnak a jelzése: a nyíl a hatás forrása felől mutat a hatást elszenvedő entitás irányában;
- a ráhatás két (vagy több) lépésben következik be;
- §   szótaghatár;

LEN és FORT: a torzítás alaptípusai: LEN[ition] = 'lazítás' és FORT[ition] = 'feszítés', mellettük körzárójelben a torzítás (al)típusa, például FORT(nyújtás) = olyan feszítés, amely egy vagy több szegmentum ejtésének relatíve nagyobb időtartamában valósul meg;

lento és allegro: a teljes, torzítatlan, illetőleg nem teljes, torzított közlés-mód metaforái, közvetett utalással tempóhatásokra.

Ennek megfelelően 6(i)-ben <e> azt fejezi ki, hogy a [[sa]] ejtési alakzat magánhangzójának 'illabiális' jegye a szekvenca későbbi szakaszán, erősen nyomatékos szótagban megjelenő [[e]] — amely maga is nagymértékben illabiális — hatására alakult ki. Ugyanitt a 'discourse modifier' pozíció jelentése az, hogy a *szóval* mint határozószó — ellentétben az azonos fonemikus egységeket magában foglaló ragos főnév megfelelőjével — nem tartozik szerkezetileg ahhoz az egyszavas mondathoz, a *nemhez*, amelyet bevezet, hanem arra mint kommunikatív kapcsolóelem vonatkozik. 7(i)-ben a torzítás forrásai a frázisszerkezet mutatói, illetőleg egy szupraszegmentális jegy intenzív képviselője.

1. A magyarra vonatkozólag mindmáig kevés olyan vizsgálat van, amely rendszeresen foglalkozna spontán beszéd nagyobb tömegű anyagának hangtani jellemzőivel. Bizonyos értelemben kivételnek számítanak tehát azok a munkák, amelyek legalább egy-egy vonatkozásban vesznek alapul teljes korpuszt alkotó spontán nyelvhasználati anyagot (l. például az alakváltozatok eloszlásviszonyára G. Varga 1968; egyes hangtípusok ejtésének változási tendenciáira E. Abaffy 1975, Fónagy–Fónagy 1971; a szünetidőtartamok alakulására Hegedűs 1953; a folyamatfonológiai vonatkozásokra l. pl. Kerek 1977, Vogel 1987; bizonyos elemi összetevők eloszlásviszonyaira Szende 1973). Pedig az ilyen bázisú kutatások tudományos jelentősége vitathatatlan; egyéb hasznai mellett megóvták vagy megóvhatják a tudományszakot az elméleti efemerikák csábításaitól, valamint attól a helyzettől, amikor a kutató nyelvi intuíciója és a hitelesítő bázis egybeesik. Az igazi elvi és módszertani problémák azonban nem az imént megfogalmazott célvetés tudományos előtörténetének foghíjaiból adódnak, hanem — gondolom, elsődlegesen — a vizsgálati anyag végtelennek tetsző abundanciájából, másfelől általában a metodika készletének nagyfokú hiányosságából. Az alábbiakban ezeket a problémákat érintem.

1.1. Mit tekintünk elégségesen informatív, egyszersmind kellőképpen hiteles anyagnak a tényleges ejtési állapotok fölmérése céljából? Ezt a kérdést a hályogkovács naiv biztonságával a lehető legegyszerűbben válaszoltam meg

az eljárás megválasztásával. 1986 őszén négy 20 és 22 év közötti értelmiségi fiatal, három leányt és egy fiatalembert beszéltettem — közéjük ültetve egy 43 éves, szintén értelmiségi férfit — az MTA Nyelvtudományi Intézetének siketszobájában két teljes órán át. Valamennyien tudták, hogy rögzítjük a beszélgetést, egyébként azonban csak annyi irányítást kaptak, hogy a megállapodásunk szerinti tárgyról kezdjenek beszélni. Az életkorbeli korlátozást kiegészítette egy másik is. Mindegyik fiatal tanárszakos, tehát „hivatásos beszélő” volt. Úgy találtam ugyanis, hogy éppen a gondosabb ejtésük révén jutok reprezentatív mintához: az artikulációs normák szigorúbb követése jobban kiszűri az esetlegességeket. Ami a rostán fennmarad, megbízhatóan tükrözi a valóságos helyzetet az ejtés feltárandó törvényszerűségei tekintetében. Nem vált be azonban az a számításom, hogy a környezet és a mikrofonok szembeszökő jelenléte a gondosan fogalmazott, stilizált artikulációjú beszédprodukcióna fogja serkenteni a kísérleti személyeket. A résztvevők a beszélgetés (és a nézetkülönbségek felszínre kerülésének) első percei után tökéletesen megfeledkeztek a körülményekről.

A hanganyag — szóról szóra és hangról hangra való azonosítás alapján — mintegy kétezer, nagyjából ötven olyan típusba tartozó jelenséget tartalmazott, amelyeket semmiféle szabály vagy leírás nem ismer, illetve nem tárgyal.

1.2. Milyen szisztematikus, hangtani és általában nyelvi kategóriákkal összevetésben lehet és kell tárgyalni azokat a jelenségeket, amelyeket a regisztrátumok elemzésre felkínálnak? A hagyományos megközelítések metodológiájának elméleti hiányhelyei úgy tüntetik föl a helyzetet, hogy számottevő módszertani újításokra van szükség.

Mint a bevezetőben hozott példa mutatta, minden jelenséggel kapcsolatban tisztában kell lennünk a torzítás valamely típusát hordozó egység fonológiai képletével. Minthogy ennek a megállapítására — részben azért, mert a fonológiai alapalak [underlying/phonological representation] éppen megválasztott deskripciója elméletfüggő — nem találunk könnyen és megbízhatóan forgatható eszközt (a nehézségekre lásd például Kenstowicz–Kis-seberth (1977) a hagyományos elemzés ellentmondásosságát elemző szemléjét), a feldolgozás céljaira azt a bizonyos tekintetben elemző-leíró megoldást választottam, amelyet a bevezetésben használt példa a / /, [ ] és a [ ] jelmagyarázatában röviden definiál. Mivel a dolog nem intézhető el ennyivel, és mivel a vizsgálatból levont következtetések egyike éppen az lesz, hogy megoldási javaslatot körvonalazzak a fonológiai alapalak valóságosabb meghatározására vonatkozólag, e kérdés egyes részletei külön is, az **1.4.** és az **1.5.** pontban, elő fognak kerülni.

Ha nem nyomozunk is tovább azoknak a hangtanon kívül eső determinánsoknak az irányában, amelyek szerepet kapnak az artikulációs alak-

zat végső megformálásában, számolnunk kell a beszédkommunikáció teljes tartományának rekvizitumaival. A torzítások motívumai között több akad ugyanis, amely egy-egy lazítási vagy feszítési folyamattal közvetlen kauzális viszonyban van. Ezt illusztrálta a (6i) és a (7i) alatti példa.

1.3. Milyen ismeretelméleti csapdákat kell elkerülnünk ahhoz, hogy megbízhatóan tekinthető megállapításokra jussunk? Ez a kérdés szorosabb értelemben módszertani, mint az 1.2. pontbeli.

1.3.1. A vizsgálat stratégiája mindenekelőtt megoldhatatlannak tetsző ismeretelméleti dilemmát rejt. Amennyiben e vizsgálatokat az artikuláció bizonyos folyamataira akarjuk építeni, ezt azonban úgy, hogy a legcsekélyebb mértékben se avatkozzunk bele a spontán beszédprodukcióba, eleve lemondunk azokról a klasszikus eljárásokról (palatográfia, áramlási és nyomásviszonyok regisztrálása, elektromiográfia, és így tovább), amelyek első kézből származó adatokat szolgáltatnának arról, hogy mi történik a beszédképzés folyamán. Magyarán, vállalnunk kell annak az ódiomát, hogy az akusztikus jelben, és csakis abban keressük az artikuláció jellemzőit. A dilemma pontosabban a következő tényekre terjed ki.

1.3.2. A beszéd elemzésével foglalkozó ágazat bizonyítottan tekintheti az artikuláció és az akusztikai folyamatok szoros, kauzális összefüggését, amelyre a fonológiai elemzés támaszkodhat (l. elsősorban Fant 1960). A fonológiák — legalábbis a legújabb időkig — apriorisztikusan fogják fel és abszolút módszertani elvként alkalmazzák, hogy a fonológia entitásai fiziológiai-akusztikai-percepciók objektumokkal korrelálnak (vö. Jakobson-Fant-Halle (1952) mint ennek az elvnek tételes kidolgozását, illetve Postal (1968) 'természetességi kikötés' [Naturalness Condition] fogalmát). Tudjuk másfelől azt is, hogy eltérő artikulációs mechanizmusok adhatnak közelítőlegesen azonos akusztikai végeredményt, így különféle szájjüregi rezonátoralakzatok kombinációjával is létre tudunk hozni azonos magánhangzókat, lényegében kompenzációs jellegű képzésformákkal, mint már Jespersen (1904. 113–20) megállapította.

1.3.3. Az auditív elemzés eleve preconcipiált mihelyt nyelvi jelek azonosításáról van szó, mert az észlelés folyamata nem független a jelfeldolgozás további lépéseitől. Így például a *madzag* szót visszafelé lejátszva a hangszalagról, a helyes irányban természetes hallási élmény számára egyetlen szegmentumként azonosított [dz]-t fordított sorrendben [z] + [d] hangkapcsolatnak halljuk (ismeretesen ez korai és fontos érv volt az affrikáták hangkapcsolatként való felfogása mellett, vö. Kázmér 1961); és hasonló tapasztaltam a szótagszámmal kapcsolatban a magánhangzóredukció, illetőleg a kihagyás nem egy esetében.

1.3.4. Részletek érintése nélkül és a mégoly indokolt érvelés elhagyásával, a megoldás a fenti kérdésekben az volt, hogy mind az **1.3.2.**, mind az **1.3.3.** pontban felvetettekkel eleve úgy számoltam, mint az ismeretszerzés adott esetben elkerülhetetlen deficitjeivel, hitem szerint jelentéktelen vonatkozásban kockáztatva egy-egy adat teljes megbízhatóságát. Megdönthetetlen szükségszerűségnek tekintettem ugyanis, hogy a beszédanyag mentes legyen mindenfajta külső beavatkozástól. Emellett javítani igyekeztem az adatok helyes értékelését avval, hogy a hangszerkezetében nehezen azonosítható változatokat a teljes alakra hozva leírtam, majd az összegyűjtött szavakból mondatokat képeztem, és izolált ejtésű változatban felolvastattam a kísérleti személyekkel. A torzított és a teljes változatok párpai fontos helyeken bizonyultak nélkülözhetetlenek a tipológiai értékelésben is.

1.4. Mi legyen azonban végső soron az összevetés egyik oldalán megjelenő, teljes forma fonológiai megfelelője, a nyelvi jel (egy szóalak), amelyet az előbbi a realizáció tartományában következetesen és hiánytalanul, mindenféle torzítás nélkül képvisel?

A kérdés a maga teljes bonyolultságával a tudományszak történetében a generatív fonológia (vö. Chomsky–Halle 1968) és általában az úgynevezett folyamatfonológiák megjelenésével tárult fel. Az elemek feltárását és rendszerezését célul tűző, úgynevezett taxonomikus fonológiákkal szemben ugyanis ezekben az irányzatokban a kutatás az alábbi kérdések körül forog. (i) Milyen módon, mely elemekből és milyen szabályok működése révén alakul ki egy szóalak teljes fonológiai képlete. (ii) Mi az a leírási mód, amely kifejezi az adott szóalak összetartozását a szóalak elemeinek (morfémáinak) más szóalakokban föllelhető változataival? Továbbá, (iii) a meghatározandó fonológiai alapalakkal [underlying vagy phonological/phonemic representation] szemben támasztott további követelmény az is, hogy abból a tényleges ejtési alakzatnak [surface vagy phonetic representation] következetes formában levezethetőnek kell lennie. Végül — (iii)-mal összefüggésben — (iv) a fonológiai alapalak csak (szabályok útján) nem jósolható információt tartalmazhat.

Az alapalakkal kapcsolatos felfogások némelykor szikrázóan ellentétes sokfélesége elkerülhetetlenné teszi a legalább néhány markáns irányzatra kitekintő összegzést.

1.4.1. A standard elmélet megjelenése után a fonológiai alapalak meghatározásának kérdése nyitott maradt, illetve újra nyitottá vált a fonológiai irányzatokban. Bár közismert, szó szerint idézem a generatív fonológia idevágó felfogásának azt a két kulcsmondatát, amelyek szinte minden további vitának és kritikai gondolatmenetnek a kezdőpontját kijelölik, és amelyek egyszerre világitanak rá a standard elméletnek (i) az autonóm fonemikus

szint meglétével kapcsolatos tagadó álláspontjára, valamint (ii) (grammatikai természetű) szabályok szükségét valló felfogására a lexikon egységeinek felépítésében: “[W]e propose that each item in the lexicon be represented as a two-dimensional matrix in which the columns stand for the successive units and the rows are labeled by the names of the individual phonetic features. We specifically allow the rules of the grammar to alter the matrix, by deleting or adding columns (units), by changing the specifications assigned to particular rows (features) in particular columns, or by interchanging the positions of columns” (Chomsky–Halle 1968. 296). A generatív fonológiának a mögöttes vagy alapul szolgáló [underlying] reprezentációval kapcsolatos konkrét elemző eljárását — csupán a szemléletes felidézés végett az SPE és egyik közvetlen előzménye, Chomsky (1964) két példáján mutatom be. Az illusztrációhoz megjegyzendő: a generatív fonológiában a módszertani elv ismeretesen az, hogy a konkrét formák, azaz a fonetikai reprezentációk alapul szolgáló formákból vezetődnek le, és mivel a levezetésekben az egyszerűség föltétlenül követendő maxima, az egységek leírásában a paradigmatisms összefüggéseknek benne kell lenniük. A gyakorlatban ez a következőt jelentette. A *divinity* és a *divine* kétségtelenül összetartozik, hiszen a *divinity* a *divine* származéka; ha azonban összetartozásukat az /aj/ → /i/ levezetéssel akarjuk kifejezésre juttatni, és másfelől a *vary/variety* párban, amely hasonló összetartozást mutat, az ellentétes irányú levezetést, vagyis /i/ → /aj/-t vagyunk kénytelenek föltenni a származtatás ellentétes iránya miatt, akkor egyszerre két, ellentétes irányban működő szabályt állapítunk meg. Ez ellentmond a leírás egyszerűségével szemben támasztott követelménynek. A nehézség elhárulni látszik, ha a közös töben /i:/ meglétét feltételezzük, amely egyik esetben — rövidüléssel — [i], a másik esetben — diftongizálódással — [aj] alakban realizálódik (az eljárásra l. különösen Chomsky–Halle 1968. 295–8.) Ha azonban következetesen folytatjuk a fonológiai értelmezésnek ezt a vonalát, akkor a *right/righteous* szópárban a tőalakot /ri:xt/-nek kell felírunk. Így viszont nemcsak az a nehézség fog adódni, hogy a *t* előtti mássalhangzó soha nem hangzik [x]-nak, hanem hogy ilyen elem az angol hangrendszerben egyáltalán nem is létezik (az SPE felfogásának általános problémájaként erre l. Kiparsky 1968/74, a szóban forgó alakzatok kritikai elemzésére l. Sommerstein 1977. 211–212; Vennemann 1986. 5–7).

A generatív fonológia által adott képlet fenomenológiai féloldalassága sarkallta elsősorban a természetes generatív fonológiát a bírálatra és az újraértékelésre.

1.4.2. A standard elmélet a természetes generatív fonológiában [Natural Generative Phonology] olyan bírálatra talált, amely maga is a standard elmélet koncepciójában fogant. Abban az értelemben mindenképpen, hogy a természetes generatív fonológia is elfogadja a disztinktív jegyeket a meghatározó,

elvont fonéma szint alatti összetevőkként, emellett elfogadja és mértéktartóbban ugyan, de alkalmazza az újraírási szabályokat, mindenesetre a fonológiai alapalak elvontsági fokának erős korlátozásával (vö. Hooper 1976 passim, különösen 13).

Legyen a koncepcióra a példa a latin-amerikai spanyol *crecer* ige, amelyet ebből a szempontból korábban Saporta (1965. 220–222) tárgyalt. A tő, több más ige viselkedéséhez hasonlóan, morfémaazáró pozícióban /s/ ~ /sk/ alternációt mutat: egyes szám első személyben *crezco* ↔ /kresko/ stb., egyebütt, például egyes szám második személyben *creces* ↔ /kreses/. A jelenség azonban nem általános. A *coser* egyetlen ragozási formában sem mutat tövégi /sk/-t, vö. /koso/, tehát — így Saporta — föl kell tennünk, hogy a kritikus helyen az egyik igei típusban, például a *coser*-ben /s/ van a megfelelő helyen, míg a másokban, többek között a *creser*-ben egy másik fonemikus összetevő, mégpedig /θ/, amelyet a következő szabály módosít (vö. Hooper 1976. 6):

$$(8) \emptyset \rightarrow k/V\theta \text{ — } + \left\{ \begin{array}{c} o \\ a \end{array} \right\}$$

(egész pontosan *k*-betoldás, majd /θ/ → /s/ változtatás az interdentális jegy alveolopalatális jeggyel történő felcserélése útján, illetőleg akusztikai terminusokban kifejezve, a [–strident] és a [+strident] jegyek cseréjével. A /θ/ választását az a nyelvi tény indokolja, hogy bizonyos spanyol nyelvváltozatokban, mint a kasztíliai, érvényesül /θ/ vs. /s/ fonemikus elkülönítés. Csakhogy a probléma a következő. Egyfelől a kasztíliaiban a *coser* ugyan valóban /koθer/, de *k*-betoldásra nem kerül sor a vonatkozó ragozási alakok formálásában; másrészt, és ez az ellenvetés minden látszattal szemben súlyosabb, a latin-amerikai spanyolt beszélő kompetenciájában nyoma sincs semmiféle /θ/-nak. Vagyis az ige- és igetövek fonológiai alapalakjának meghatározásában más utat kell követni.

Tekintettel arra, hogy az alternáció az inkriminált igei osztály ragozási paradigmájában kap szerepet, a Kiparsky (1968)-féle alternációs kikötést véve figyelembe, célszerűnek látszik, hogy a vonatkozó igék lexemikus alapalakjához írjuk hozzá a /s/~sk/ váltakozást. Eszerint a *crecer*:

$$(9) \begin{array}{l} /kres- / \\ [+K] \end{array}$$

A megfelelő alapalakban mutatkozó kritikus jelenség ezen a módon — fonemikus helyett — morfofonemikus megkülönböztetésűvé válik a leírásban, amelyben [+K] diakritikum utasításként értendő a

$$(10) \emptyset \rightarrow k/Vs \quad \left[\begin{array}{c} \text{_____} \\ [+K] \end{array} \right] \text{verb} \left\{ \begin{array}{c} o \\ a \end{array} \right\}$$

szabály végrehajtására (vö. Hooper 1976. 7).

Ezzel az értelmezéssel kapcsolatban azt kell látnunk, hogy a nagyon általános alakú [+K] diakritikum használata távol áll alkalmazásra kerülő artikulációs programokkal közvetlen(ebb) kapcsolatú formációktól. Továbbá, hogy a tőalakok fonológiai összekapcsolása egy bizonyos határon túl áthághatatlan nehézségekbe ütközik. A spanyol *leche* $\rightarrow$ [leče] szót nem lehet — mint Harris (1969. 169) teszi — fonológiailag /lakte/-nak leírni azon az alapon, hogy az szabályos fejlemény a latinból, s hogy a spanyolban is van *lactar*, *lactico* stb. Ugyanis a spanyol közlő kompetenciájában nincs benne a /č/-/kt/ megfelelés, mivel túl távoli közöttük a fonológiai kapcsolat, és mert az eredeti latin /kt/ $\rightarrow$ spanyol /č/ változás csak egy történeti periódusban volt produktív szabály, később már nem (l. Harris 1969. 10). Vagyis: minél kevésbé rekesztjük ki a morfofonemikus szabályszerűségeket a fonológiai alapalak azonosításában, annál messzebbre kerül(het)ünk a felszíni reprezentációtól. Magyar példán illusztrálva, ha a *lássá* felszólító módú igeleakot úgy adjuk vissza egy fonológiai képletben, hogy a tő lexemikus alapformáját, vagyis a /la:t-/ tőalakot a felszólító módjel morfofonemikus alapformájával, azaz /-j(-)/-vel, majd a /-(j) $\left\{ \begin{array}{c} a \\ e \end{array} \right\}$ / személyjellel kapcsoljuk össze, akkor a /la:t-j-a/ $\longleftrightarrow$ [laːʃ:a] végeredményt kapjuk. (A kétirányú kettős nyíl itt azt jelöli meg, hogy a két alak kölcsönös megfelelése közbeeső szabályok alkalmazását feltételezi.) Mivel pedig a *látja* ebben a gondolatmenetben haladva /la:t-ja/ képletet ad, elhagyva az utóbbiban a hangzási megfelelőekkel szabályosan nem rendelkező morfémahatárjegyeket, a *lássá* és a *látja* leírásakor igazolhatatlan, csaknem teljes homomorfiát hozunk létre.

A természetes generatív fonológia, közelebről Theo Vennemann (1971 és 1974) a fentiekben jelzett „túláltalánosító” fonológiai értelmezések elkerülése végett vezeti be az úgynevezett szigorú természetességi kikötést [Strong Naturalness Condition], amely szerint (i) „a morféma nem alternáló részeinek lexikai reprezentációi [= lexemikus alapalakjai] megegyeznek fonetikai reprezentációikkal”, másrészt (ii) „a tövek lexikai reprezentációi megegyeznek a paradigma egyik radikális ‘allomorfjából’ és a kiegészítő szabályok (gyakran üres) halmazából [adódó] egységekkel” (Vennemann 1974. 347). Így már nem kerülhet bele a fonológiai alapalakba sem az, ami fonetikailag jósolható, sem olyasmi, ami nincs meg valahol egy felszíni formában.

A fentiek nyomán a fonológiai alapalak meghatározásában a természetes generatív fonológia szerinti helyes eljárás röviden: az alapalak általában egyszerűen megegyezik a felszíni reprezentációval. (A *kép* fonológiai alapalakja a [ke:p] formából közvetlenül vezetődik le és adja a /ke:p/ fonológiai

alapalakot.) Azokban a morfémban, amelyek nem fonetikai jellegű alternációkat mutatnak, mint amilyen a /kres-/ és a /kresk-/ ← *creser* volt, ezek egyikét választjuk alapalaknak, a többit pedig morfofonológiai szabályokkal vezetjük le. (A magyarban ez körülbelül azt jelentené, hogy a *ló* /lo:-/ és /lov(a)-/ tőalakváltozatai közül első fokúnak minősítjük a /lov(a)-/ egységet, amelyből a /lo:(-)/ deriválható.) Eközben a megkülönböztető jegyeknek mindig csak azokat az értékeit tüntetjük fel, amelyek a felszíni reprezentációban valóban megjelennek.

A morfémaaváltozatok fonemikus alapalakjára vonatkozólag a természetes generatív fonológiában kétféle megoldást találunk. (i) Vennemann (1974) úgy találja, hogy mindegyik változat, sőt szóalak önálló egység a lexikonban, a maga fonetikai formájának megfelelően rögzítve. A közöttük fennálló, a morfémban föllelhető különbségek eltüntetését — vagyis a változatok összevonását egyetlen közös egységben — redundanciaszabályok végzik el. (ii) Hooper (1976. 119–127. különösen 124) viszont azon a nézeten van, hogy a természetes elváltozásokat szenvedő morféma alapalakját úgy kell kezelnünk, hogy azt nem specifikáljuk teljesen, hanem csak „részlegesen kifejtett, archiszegmentális reprezentáció” formájában írjuk fel, szabad teret hagyva a jegyeket specifikáló fonológiai szabályoknak. Ha azt találjuk tehát, hogy a spanyol *montar* egyik szabályos ragozási alakja *monto*, de a *contar* megfelelő ragozási alakban *cuento*, akkor a *contar*-ban az igető fonológiai alapalakja /k^o_{we} }nt-/ lesz.

A természetes generatív fonológiával szemben a következő, elvi jellegű ellenvetések tehetők.

(i) Az alapul szolgáló és a felszíni vagy fonetikai reprezentáció egyszerű azonosítása (vö. Vennemann (1974. 347), illetőleg ezek akár „közvetlen” [direct] összekapcsolása (vö. Hooper 1976. 20) logikailag hibás, illetve tisztázatlan. A felszíni formákban megjelenő entitások, vagyis a realizációk típusai (pl. az *átállás* szó [a:] elemei együttesen) a konkrét általános logikai kategóriájába tartoznak, míg az ezeknek megfelelő entitások (adott esetben az /a:/ fonéma) az egyedi elvont vagy elvont általános logikai kategóriájának része. Ennélfogva viszonyuk a kölcsönös vagy egyegyértelmű megfelelés (l. Szende 1984. 299). Amennyiben pedig a realizációs minták és az alapalakok összetevői közötti viszonyban a kölcsönösen egyértelmű leképezés relációját látjuk, akkor először is egyáltalán nem beszélhetünk az alapalak és a felszíni forma azonosságáról, továbbá a posteriori ki kell zárnunk a fonológiai alapalakból minden olyan alternációt, amelyet a *contar* ige tőalakjára egy /k^o_{we} }nt-/ képletben akartunk megjeleníteni. A logikai szintek indokolatlan egyneműsítésének a következménye az is, hogy a szigorú természetességi kikötés érvényesítésével [„a morfémban nem alternáló részeinek lexikai reprezentációi

megegyeznek fonetikai reprezentációikkal”) az irányzat protagonistái kénytelenek kimondatlanul megtagadni annak lehetőségét, hogy az alapalakot eltérő absztrakciós szinteken más és más összeállításúnak értelmezzük.

(ii) Az elméletben nem kapunk teoretikusan tisztázott felvilágosítást arra nézve, mit kell „radikális” [tőbéli, első fokú] allomorfnak tekintenünk.

(iii) Nem kielégítő a fonológiai alapalakba felvett alternáns összetevők kezelése. A fakultatív változatok feltüntetése olyan egységek diszjunktív összekapcsolását is megengedi, amelyekből nem deriválható közös, alapul szolgáló archiszegmentum; ilyen volt az /o/ és a /we/ a *contar/cuento* alakpárban. Továbbá a *-ban/-ben* inesszívuszi rag egyalakú leírásában — akár a hátul, akár az elől képzett változatot tekintjük is első fokúnak (radikálisnak) — az egyikükre utaló karakter, például az /A/, csak ezt a fonetikailag levezethető szegmentumot engedi meg, az alternáció másik elemét azonban a szimbólum nem fejezi ki. Egyformán vonatkoztatható mindkettőre a természetes fonológia [Natural Phonology] ellenérve. A fakultatív specifikációjú elemek melletti egyetlen argumentum, az elem bizonytalansága nem elégséges egy ilyen kategória feltételezéséhez (l. Donegan–Stampe 1979. 162). A hallgató a kérdéses helyet végső soron mindig vagy csak az egyiknek, vagy csak a másiknak értékeli, soha nem egy harmadik fajtának. Elméletileg megfogalmazva: azonos nembeliségű dolgok aggregátuma nem tartalmazhat olyan elemet, amelynek az egzisztenciális státusa eltér a többiétől.

1.4.3. A Stampe (elsősorban 1979[1973]) alapította természetes fonológia [Natural Phonology] — a természetes generatív fonológiához hasonlóan — szintén a generatív fonológia radikális bírálatában fogant, kritikája azonban élesebb, szakítás jellegű. Hívei tévedésnek tartják a standard elmélet ama tételét, hogy a fonológiai reprezentációk a morfémastruktúra-szabályok alkalmazása után és az alternációkat irányító „igazi fonológiai szabályok” alkalmazása előtt jönnének létre. Állításuk szerint ezzel szemben a helyzet az, hogy a fonológiai reprezentációk alakulását irányító folyamatokat megtaláljuk a fonetikai formációkat alakító szabályok között, és viszont (vö. Donegan–Stampe 1979. 161). Sőt, ha a szóban forgó folyamatok közösek, azaz egyaránt érvényesülnek a fonológiai alapalakok és a realizációk körében, akkor „a fonológiai reprezentációk alapszintje a fonetikai reprezentáció” (Donegan–Stampe 1979. 162). Ebből következőleg, semmilyen néven nevezendő archiszegmentumnak nincs helye a fonológiai rendszerben, a fonológiai alapalakban csak azonos státusú fonémák fordulnak elő. Az archiszegmentum mellett, mint amilyen például a német *Weg* szó zárhangja — amely szóvégi helyzetben [k], szóhatárok között a *Wege* alakban [g], és ezért /G/ archifonéma volna — egyetlen érv, a bizonytalanság nem elégséges meglétének feltételezéséhez. A fonológusnak el kell döntenie, mégpedig ugyanúgy, ahogy ezt a hallgató mindig meg is teszi, hogy a kettő vagy több közül

melyik az az egy, amelyet a szóalak kritikus helyén a tényleges fonémának lehet tekinteni. Ez a gondolatmenet egyenes úton visszavezet a prágai felfogáshoz: a *Weg* ↔ /we:g/, és amikor nem ennek közvetlen megfelelője, hanem /ve:k/ formában realizálódik, akkor nincs egyébről szó, mint a szó végi helyzet „természetes” neutralizáló hatásáról. Az érvelés ultima rációja pedig: a közlő végső soron /g#/-t akart reprodukálni az alapalakban, csak éppen anyanyelvének struktúrája nem kényszerítette rá, hogy elfojtsa azt a természetes beszédképzésbeli készletét, hogy a közlésegség végén zöngétlenítést hajtson végre.

A természetes fonológia a fonológiai alapalakokkal kapcsolatos alapfelfogást, hogy tudniillik azok megegyeznek a közlő ‘hangszándékával’ (a prágai szóhasználatban: ‘Lautabsicht’) régi koncepciókból eredezteteti. Dressler (1984) forrásként Baudouin de Courtenayt (1895), Donegan–Stampe (1979) pedig Edward Sapirt (1933) nevezi meg. Donegan–Stampe (1979. 164–165) még egy tisztázó mozzanatot is rögzít. A reprezentációk mélysége [= absztrakt voltának fokozata] ugyan esetről esetre változik, de bennük mindenkor csak az tekintendő fonémának, amelyik ‘feszítés’ [fortition] után is megmarad a realizációban; a többi mindig allofón.

A természetes fonológia álláspontját általában egy közlemény és különösen egy szó(alak) fonológiai reprezentációját illetően két kényes ponton nem fogadhatjuk el. (i) A szó(alak)ban előforduló fonéma adott voltát nem a közlő szándéka határozza meg, és nem is az, hogy egy bizonyos helyen tudatában van-e annak, hogy éppen egy bizonyos fonémát realizál-e, hanem — mint erre már Trubetzkoy (1939. 39) és nálunk Tamás (1939) rámutatott — annak interszubjektíve kötelező, rögzített, „állandó” jellege (az én megfogalmazásomban, l. Szende 1980. 64: a fonéma az interszubjektivitás értelmében objektív).

A közlő szándékára nem tudunk felépíteni minden összetevőjében egyértelműen definiálható alapalakot, ha a közlő alkalmasint nem tudja, hogy a *kámfor* ↔ [kã:mfor] szóban az [m] egy [f] előtt labializált /n/-t vagy már lexemikus szinten rögzített /m/-et tartalmaz-e, prágai terminusokkal: hogy [m] az /m/ fonéma realizációja vagy /n/ fonéma kombinatórikus variánsa-e. (ii) Az irányzat feltételezi, hogy — amint Alan Sommerstein (1977. 236) egy cseppet sem ironikusan kritikái áttekintésében megfogalmazza — a lexikonban helyet kapó szegmentumokat is a természetes folyamatok egy úgynevezett paradigmikus vagy domináns részhalmaza határozza meg. Egy ilyen hipotézisből az következne, hogy egy nyelv lexikonában csak „természetes alakulatok” volnának föllelhetők. Bizonyos adatok ezt a feltételezést egyáltalán nem igazolják (a magyar *teremt* igető természetes alakja például *terent lenne, mivel a szó végi két mássalhangzó artikulációjának folyama-

tában a nazális mássalhangzó igazodása a *t*-hez erősen motivált, vö. például Fónagy 1977. 106).

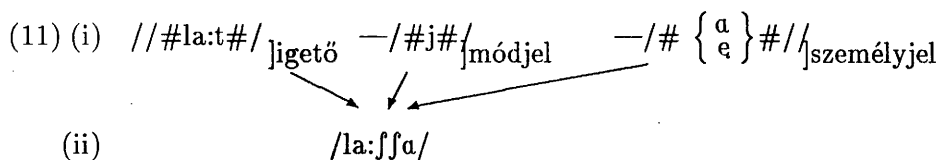
A fenti két irányzat azért kapott kiemelt helyet az áttekintésben, mert közvetlenül szólt hozzá az alapalak szegmentális fonológiai architektúrájának kérdéséhez. Ma ezzel kapcsolatosan más a helyzet.

1.4.4. A fonológiában a múlt teljes lezárása a 70-es évek közepén következik be. Ekkor sorra látnak napvilágot az új elméletek, amelyek szinte mindegyike — ha csak a jelenségek egyetlen, mégoly lényeges részhalmozásával törődik is, mint például a magánhangzók zártsági/nyíltsági kontrasztja — sietve ellátja magát egy, a különállóság és a legalább átmeneti örökévalóság biztonságát sugalló epitheton ornanssal: autosegmental, metrical, dependency, particle, atomic. Ami valóban új bennük, hogy nemlineáris [non-linear] fonológiák. Jelen tárgyunk szempontjából ez főképpen két dolgot jelent: (i) a közleményeket nem az egynemű szegmentumok egyszerű sorozatának fogják fel; és (ii) közvetlen kapcsolatot teremtenek a szegmentális és a szupraszegmentális összetevők között a fonológiai alapalakok leírásában. (Ez a minősítés nem áll a Schane-féle (1984) részecske [particle] fonológiára, amely csak a magánhangzók rendszerére és történeti változási típusaira ad leírást.) Bár 1976 után is elhangzanak súlyos érvek egyrészt egy autonóm fonemikus szint meglétének állítása (vö. például Goyvaerts 1981. különösen 8, Lass 1984. 62–68), másrészt a klasszikus értelemben vett (jelentéselkülönítő szerepű) fonéma apriorisztikusan adott voltának szükség-szerűsége mellett (vö. pl. Schane 1984), az új irányzatok nem töreksenek semmiféle alapalak fonemikusan teljes mélységű és/vagy hiteles leírására. (Itt is egy kivétel: a természetes fonológia mindmáig megőrizte igényét arra, hogy számon tartsa a fonémát minden folyamatleírásának összes kritikus pontján, mégpedig a fonéma azonosító jegyeinek tekintetbevételével egyetemben.) Szigorúan az alapalak tükröztetése szempontjából típusaik a következők. (i) Csak azokkal az empirikusan megalapozható, a nyelvtantól független, alapvető vagy kiegészítő szabályokkal foglalkozik, amelyek a struktúra-leírásokat érintik (atomikus fonológia) [Atomic Phonology, vö. Dinnsen 1979], illetőleg csak a (morfofonemikus) alternációk megfelelő kezelését tűzi célul (Leben 1979). (ii) A szóhatárjegyek közötti szegmentum-sorokat az ejtési tényezők rendezett együtteseként írják le, de a szegmentumok fonemikus relevanciáját kiiktatják a leírásból. Vagyis a fonéma mint olyan nem kap szerepet a deskripcióban (ilyen például a függőségi fonológia [Dependency Phonology], vö. Anderson–Durand 1986; Davenport–Staun 1986, és az autoszegmentális fonológia [Autosegmental Phonology], vö. Goldsmith 1976, amely utóbbi voltaképpen nem is elmélet: gyakorlatilag a szekvenca hangzási képeinek ábrázolására korlátozódik). (iii) Bevonják a leírásba a szótagot, az időzítési alapstruktúrát és/vagy a prominenciaviszonyokat (ilyen a

metrikus fonológia [Metrical Phonology], vö. például Liberman–Prince 1977, de ilyen a már idézett függőségi fonológia, valamint a frázisszerkezetet alapul választó koncepció, l. Nespór–Vogel 1986). Nem vitatva el tőlük az érdemet: a nemlineáris, multidimenzionális leírás elvét, úgy kell találnunk, hogy ezek az irányzatok, amelyeknek szerzői a korszellem divathatása alatt az eidosz helyén a technét emelik trónra, keveset vagy éppenséggel semmit sem törődnek a fonemikus szint funkcionális ismérveivel. És így keveset tehetnek hozzá a fonológiai alapalak feltárásához is. Ebben a helyzetben, és különösen a lazítás folyamatainak elemzésére gondolva, indokolt kísérletet tenni a szó szintű fonológiai alapalak gyakorlatias megragadására.

1.5. A fonológiai alapalakokkal kapcsolatos elméleti nehézségek áthidalására az alábbi megoldás kínálkozik.

(i) Fölteszem, hogy a fonológiai reprezentációk, amelyek — mint szó volt róla — mindenképpen a nyelv, a *langue*, tehát az absztrakt kategóriájába tartoznak, elvontságuk tekintetében rétegzettek. Ugyanaz a reprezentáció alacsonyabb vagy magasabb elvontsági szinten eltérő formában jelenik meg, mégpedig mind a szemlélet aktuálisan megválasztott nézőpontja, mind pedig a nyelv — legszélesebb értelemben vett — működése szerint. Ha ugyanazt a *lássá* szóalakot a grammatikai–morfofonológiai és a fonemikai szemléleti síkokra különítve más és más mélységű analízisnek [= elemekre tagolásnak és szerkezeti felbontásnak] vetjük alá, mind a felépítés, mind az elemkészlet tekintetében eltérő, azonban egyformán hiteles végeredményhez jutunk. Olyanokhoz, amelyek összetartoznak és egymásból következnek; durva leírásban, a produkció oldaláról:

Megjegyzés: 11(i) és (ii) létrejöttében morfémastruktúra- és fonológiai szabályok játszanak közre, amelyeket itt nem részletezek. $//\#$ és $\#//$ szóhatárjegyet, $/\#$ és $\#/$ morfémahatárjegyet jelöl; $\{ \}$ egy morféma lehetséges alternánsait fogja közre; — a morféma egymáshoz kapcsolódását szimbolizálja. 11(i)-hez kiegészíthető a vele mellérendelt viszonyban, azonos absztrakciós szinten álló történeti előzmény: 11(iii), amelyből 11(i) levezetődik a jelenben (részben) már nem produktív morfémastruktúra- és fonológiai szabályokkal:

$$(iii) \quad ///\#lat \left[\begin{array}{c} V \\ -elöl \end{array} \right] \#/// = //\#sV\# / \_ / \#C \left\{ \begin{array}{c} a \\ e \end{array} \right\} \#///$$

Megjegyzés: ///# és #/// szó szerkezethatárt jelöl; $\left[\begin{array}{c} V \\ -elöl \end{array} \right]$ valamilyen nem palatális magánhangzó, = szó szerkezeti kapcsolat jele.

A szótagszám szerinti tagolással, mint a (feszített) ejtés egyik esetével, a fonológiai alapalak ez lesz:

$$(iv) \quad /\$la:f\$fa\$/$$

Megjegyzés: adott esetben a szótagok számát a magánhangzók száma jelzi — ennek alapján leolvasható 11(i) és 11(ii) szótagszámbeli különbsége; ha a morféma tartalmaz magánhangzót, a morféma- és értelemszerűen a szóhatárjegy is egyszerismind szótaghatár; mivel ennél fogva a szótagolási szabályok szerint a szótagokra bontás automatikus, kevés kivételtől eltekintve a fonológiai alapalakra a szótaghatárok ráírása redundáns.

(ii) A fonológiai reprezentáció — mint amilyen a 11(ii) szerinti *lássá* példájában — invariáns, mivel a nyelv [langue] (absztrakt) jelei invariánsak, azaz diszkrétek és állandó alakúak. Tekintettel arra, hogy a beszédprodukciónban a megfelelő szóalak nem invariáns, azaz analóg jel és variabilitásokat mutat fel, fölteszem, hogy a fonológiai alapalak nem egyezik meg annak a beszédprodukción programnak az utasításával, amely az egyedi ejtés akusztikai végeredményét létrehozza. Az alapalak és az ejtési program utasításainak rendezett sora között átfordítási [interface] szabályoknak kell működniük. A fonológiai alapalak és a fonetikai reprezentáció között (i) simító és (ii) *gestaltszabályok* működését teszem fel.

(i) A simító szabályok elvégzik a

$$(12) \quad /la:ff\alpha/ \longrightarrow la:f:a$$

transzformációt. A $\longrightarrow$ jellel a szintváltást, a // -k elhagyásával pedig azt akarom jelölni, hogy a jobb oldali formáció sem nem a fonológiai, sem nem a fonetikai, hanem egy köztes, működési szinten — mint realizációs program — önálló kategória. Egy ilyen tétel létjogosultságát igazolja, hogy amennyiben invarianciákkal van dolgunk egy megfelelés egyik oldalán, akkor ez azt jelenti, hogy a morfémák pszichológiai realitásának feltételezését elfogadjuk, még ha nem tudjuk is pontosan megmondani, hogy a nyelv elemei milyen mértékben tekinthetők izomorfoknak pszichológiai tényekkel (vö. Linell 1979. különösen 10–12). Adott esetben a simító szabályok eltüntetik a morfémahatárjegyet az /f/ + /f/ között, egy ejtési szubrutinnal /ff/ helyére f:-t

léptetik, végül viszonylagossá teszik az első magánhangzó [+hosz] jegyét, amennyiben a szóban forgó oppozíciót nem eleve egy 'feszes/laza' jegypárral tartjuk indokoltabbnak kitölteni.

A simító szabályok közé sorolom az alkalmazkodás [akkomodáció] típusait, abból a meggondolásból, hogy ezek egyfelől a felszíni fonemikus reprezentációhoz közvetlenül csatolódnak, másrészt, mert két egymás melletti fonemikus egységen lokalizálódnak. (Ez a felfogás megtartja az ide tartozó jelenségek hagyományos értelmezését, vö. például Vértes O. 1958, így tehát eltér attól a felfogástól, amely 'távhasznulásról' szólva a szótaghatárjegyek között kimutatható minden kölcsönhatást ide sorol, így például Kassai (1981. 160), s amely az umlautot is mindmáig igazodási jelenségnek fogja fel, vö. például Lass 1987. 122–124.)

(ii) A *gestaltszabályok* feladata a közlésegség ejtésképeének egynemű alakra hozása. Adott esetben ez az ejtési program négy eltérő egységnek összehangolását jelenti, tehát a mély magánhangzók mediális beállítódásának hatását az *ʃ*: képzési helyének megválasztására, az *ɑ* labialitásának hatását az *ʃ*: zörejjösszetevőinek akusztikai értékeire, a laterális mássalhangzó lingvális képzési típusának bizonyos módosítását a mély magánhangzók hatására, az *a* mint nyílt szótagi, szó végi magánhangzónak a gyenge pozícióban következő delabializálódó lefutását, és így tovább.

A *gestaltszabályok* hatása a közleményre mint egészre terjed ki, vagyis — számítástechnikai analógiával — az ejtési program egyik szubrutinja sem független a másiktól. A példában, ha az [ɑ] labializáltabb lesz, ebből következően az [ʃ:] nem disztinktív értékű, a beszédprodukción tekintetében azonban elkerülhetetlenül megjelenő labializáltsága egy elől nyitott pitvari rezonátor akusztikai módosító hatását (lényegében az alacsonyabb frekvenciájú összetevők kiemelését) vonja maga után. A *gestaltszabályok* fő tulajdonságai — hely hiányában részletezés nélkül — a következők. (ii/a) A *gestaltszabályok* a közlésegséget a beszédprodukción globálisan határozzák meg. Erre egyértelműen utalnak saját vizsgálati eredményeim közül a szekvenciaredukció és a szekvenciászugorítás. Erre utal továbbá a gyermek anyanyelvi fejlődésének azon szakasza, amelyben egy-egy szóalak nem felnőttelvi szinten, „hibásan, durván” programozott változata a mozgósított képzési összetevőket a fonológiai alapalakban meghatározott elrendezéstől eltérően építi a szóalakba; például Smith (1973) vizsgálatai szerint így lesz a *squat*-ból [gɔp] a *queen*-ből [gi:m] stb. a labiális alkotóelemnek az áthelyeződésével (l. erre még Wilbur (1981. 411) némileg eltérő, de legalábbis más szóhasználatú magyarázatát). (ii/b) A *gestaltszabályok* hatálya alá tartozó egységek terjedelme eltérő lehet. Megtörténik, hogy azonos módon csak egy morfémát, de — az úgynevezett 'discourse modifiers'-ek esetében — akár több, szemantikailag egybetartozó szóalakot is érintenek (az utóbbi legin-

kább a szekvenciazsugorításban figyelhető meg). (ii/c) A *gestaltszabályok* a globális képzési programban az egyes képzési mozzanatokot a lazítás folyamán lehetségesen eltérő hatóerővel módosítják. Például egyetlen szóalakon belül előforduló, az alapalakban azonos fonémaként megjelölt egységeknek, így a *gyerekek* szóalak /k/₁₋₃ elemeinek nem mindegyike veszíti el a lazítási folyamatban érintett mozzanatát, adott esetben a zárképzést. Ez függ az adott egység szekvencián belüli és fonotaktikai helyétől, a lazítás mértékétől, a szegmentum fonetikai felépítésétől, és így tovább. Emellett függ magától a jegytől is; például a hanghelyettesítéses tévesztések alkalmával — Shattuck–Hufnagel (1986. különösen 124) angol anyagon végzett vizsgálatai szerint — a [+feszes] jegy deviációja a tévesen beiktatott helyettesítő elemekben a várható valószínűségi értéknél többszörösen nagyobb volt, mint a [+hátsó] jegyé.

(iii) Mint a fenti vázlatból látható, felteszem, hogy a fonológiai alapalaknak — az alapalak 11(ii)-ben jelzett alsó szintjén — a fonémákban adott lexikai információn kívül egyszerűsített formában utalásokat kell tartalmaznia morfo(fono)lógiai tényekre; másfelől azonban közvetlen alapul kell szolgálnia „a fonológiai/fonetikai határmezsgye” simító és *gestaltszabályai*-hoz (ennélfogva nem tartalmazhat jellegzetesen morfológiai vonatkozásokat, mint amilyen a morfémaalternáció például a toldalékok többalakúságában). Amennyiben lazítási folyamatokat tárgyalunk, a fonológiai alapalaknak ez a szintje a kiindulás.

Mint az előzőekből minden további nélkül nyilvánvaló, a torzításnak nevezett jelenség halmaz legközvetlenebbül a *gestaltszabályok* kategóriájába tartozik. Világos továbbá, hogy e halmaz elemei a fonológiai alapalakhoz közvetlenül tartozó, torzításmentes, általános(ított) realizációhoz viszonyítva értelmezendők. Nem világos ezzel szemben, hogy a szóban forgó jelenségeknek mi közük van a közlés időstruktúrájához. Erre vonatkozik az alábbi kérdés.

1.6. Van-e összefüggés a közlés időstruktúrája és a torzítás, vagyis az artikulációt az általánosított alapváltozattal szemben megváltoztató *gestaltszabályok* között? Tekintsük ismét a (2) és a (3) alatti ejtési változatokat, illetve a kiindulási szegmentumsorra vetített különbségeiket (4) és (5) alatt.

(i) (5) tisztán áttekinthető módon (érezkelt, a közlő részéről szándékolt, azaz nem fiziológiai kényszerből fakadó) tartamkülönbséget tükröztet a feszített [m:] javára. Ha [m] ↔ [m:] két oldalán ugyanannak a személynek a (lehetséges és valós) artikulációját tüntetjük föl, semlegesítjük az ejtéstartamok egyénre jellemző idioszinkráziáit. Így az összefüggés két oldala összevethetővé válik, azonban különbségük tulajdonképpeni tartalma még nem tárul fel. A „hosszúságot” szimbolizáló : csak elnagyolt utalás a hallási-észlelési élményre, amelynek bizonyos konvenciók alapján tulajdonítjuk az

időtartamtöbblet jelentését. Valójában a példában képzési tényezők sokaságában teremődik meg e szimbólum ejtésmegfelelője, így a nazális összetevő valóban nagyobb relatív időtartamában, a zároldás utáni zörejszakasz lefutásában, az alaphang frekvenciájának és intenzitásának csökkenésében, egy szakaszon esetleg meredekebb eséssel, sőt a megelőző magánhangzó relatív időtartamának csökkenésében, és így tovább. Az akusztikai-észlelési végeredményben szerepet játszó tényezők többsége olyan, hogy bár a fizikai idővel nem föltétlenül függ össze, az időstruktúra konstitúciójában mégis döntő jelentőségű. (Az itt felsoroltak a hangtanban triviálisan közismertek. Lehiste (1970. 41–53) szabályos listáját adja a tartamtényezőknek.)

(ii) Másnak mutatkozik a (4)-ben jelzett viszony. Az összefüggés jobb oldali tagjának artikulációjában, mint (3) alatt láttuk, [[sa]] képzésében [[s]] + [[a]] szekvenciája egy francia anyanyelvű számára éppen a szabályos ejtésű *ça* realizációjának felelne meg, anélkül, hogy abban bármiféle torzítást észlelne. A szekvencia — mint artikulációs folyamat — időzítési alapstruktúrája szerint a magyarban is pontosan tükröz egy lehetségesen normatív CV hangkapcsolatot. Ám az adatot szolgáltató közlőnél nem az artikulációs képletből vegytiszta formában deriválható szekvencia a fonológiai megfelelő, hiszen ilyen pozícióban [a] csak virtuálisan magyar beszédhang, hanem egy másik, amelyet a realizált változat mintegy globálisan képvisel, mégpedig meghatározott feltételek között, 6(i) és 6(ii) szerint. Az artikulációs mozgások szabályozott rendjének megtartása mellett a jeltovábbítás sebessége megnőtt, ami egy jelentésű — itt is — a közlés időszerkezetének módosításával. (Az egyértelműség kedvéért helyénvaló itt megjegyezni, hogy a szekvencia időszerkezete nem azonos a szekvencia időtartamával. Az időszerkezet azonos marad, ha a (3) alatti közlemény kisebb vagy nagyobb abszolút időtartamot fed is le a fizikai idő vonalán.)

2. Folyamatos beszédben a realizáció az alapalakra épül, amely az átfordítási [interface] szabályokkal válik ejtési programmá. Az utóbbiak egyik eredménye maga is olyan általánosított forma: a [ ] között feltüntetett kategória, a „fonotípus” [phonotype], amely a legkisebb számú szabállyal feleltethető meg a fonológiai alapalaknak, de amely ebben az alakban stilizált közléshelyzetben és ejtésben jelenik meg. A torzítatlan képletek — bár általánosként értelmezzük őket — konkrét mivoltuknál fogva tényleges ejtési indexekkel rendelkeznek, amelyek tárgyilag megragadhatók és parametrizálva ábrázolhatók is, így a magyarra l. Bolla (1982). Természetes helyzetben kisebb-nagyobb hatóerejű *gestaltszabályok* kapnak szerepet az általánosított realizációs forma továbbalakításában az egyedi [ ] közötti ejtéskép létrehozásáig. Ezeknek a *gestaltszabályoknak* a gyűjtőneve a ‘torzítás’. Az elnevezés híven kifejezi a fogalom lényegét, a (semlegeshez való) viszonyítását.

2.1. A torzítás koncepcionális előzménye Stampe (1979[1973]) azon tétele, hogy mind a gyermeknyelv, mind pedig a köznapi beszéd [casual speech] tapasztalatai arra mutatnak, hogy léteznek természetes hangtani folyamatok, amelyek a nyelvi jelek és a tartalomközvetítés tekintetében értéksemleges (nem kifejező tartalmú) és nem nyelvspecifikus módon, eleve adottként alakítják az artikulációt. Egy kifejezés „laza” ejtésű alakja az alaplakból ilyen természetes hangtani folyamatokra utaló változtatások révén áll elő. (Ha ezeket a közlő mind érvényesülni engedi, akkor például a *divinity fudge* kifejezés tizenhárom lépésben nyeri el végső ejtési alakját, l. Stampe 1973/1979. 59.)

Abban a viszonyítási rendszerben, amelyben a torzítást értelmezzük, vagyis a fonológiai alapalakhoz közeli, teljes artikulációs formával való összevetésben, a torzítás két főirányt mutat, (i) a feszítést [fortition] és (ii) a lazítást [lenition] (vö. például Donegan–Stampe 1979. különösen 158; Dressler 1984. különösen 33–5).

2.2. Közülük a feszítés, amellyel részleteiben itt nem fogunk foglalkozni, általánosságban szólva az időstruktúra tekintetében a nyújtás és a tagolt-ság irányában hat, egy-egy szegmentum tekintetében a fonológiai jegyek teljes állományának artikulációs érvényesítésével, illetőleg a képzési összetevők maradéktalan artikulációs kihasználásával, valamint járulékos összetevők beiktatásával jár, mint alábbi változataiból belátható. Fontosabb fajtái ugyanis, felsorolásszerűen:

- (i) az ejtésnek a normatív, lento változat felé való közelítése olyan közlési műfajban, amelyben a lazítás domináns; hiperkorrekció;
- (ii) disszimiláció: az alkalmazkodási szabályok elnyomása
(Megjegyzés: ez a jelenség felveti a simító szabályok és a *gestaltszabályok* viszonyának elméleti problémáját: a simító szabályok „fölérendeltek” abban az értelemben, hogy egyfelől közvetlenebbül kapcsolódnak a felszíni fonemikus összetevőkhöz, másrészt nem opcionális természetűek; úgy látszik azonban, hogy a generális *gestaltszabályok* alkalmi prioritást kaphatnak velük szemben.);
- (iii) betoldás: *j/h*-epenthesis és *svá*-epenthesis (két mássalhangzó között vagy szó végén mássalhangzót követően);
- (iv) nyújtás: a közlésfolyamat lassítása a fizikai időtartam növelésének értelmében egy vagy több szegmentumra korlátozva vagy az egész szekvenciára nézve; fonetikailag ez lényegében az azonos információt tartalmazó időegységek számának növelését jelenti;
- (v) szekvenciafeszítés: F_0 -emelés (azaz az alaphang frekvenciájának növelése), illetve I-emelés (azaz a nyomaték növelése, főként a prominenciahelyeken);

- (vi) junktúraképzés: morfémahatárok, illetve egyéb tagolási határok (például szótag) jelzése;
- (vii) hasítás: fonémákra tagolás (nevek ejtése, metanyelvi alakok kiemelése eredeti paradigmájukból);
- (viii) szünet beiktatása (csak morfémahatáron).

2.3. A lazítás — típusaiban és megjelenési formáinak bizonyos fonetikai részleteiben — nem egyszerűen a feszítés tükörfolyamatait jelenti: az epenthesis például lehet egyszersmind ejtéskönnyítő szerepű, tehát lazítási folyamat. (A torzítás tehát nem szimmetrikus rendszer.) Egyes folyamatainak közös jellemzői tekintetében azonban tiszta ellentétet látunk. Így a gyorsítás és a kisebb mértékű tagoltság irányában hat egy egységes szekvencia vonatkozásában a teljes tartam komprimációjában is: némely szegmentum $\emptyset$ időtartamértéket vesz fel saját időfülkéjében (így például egyes szó végi mássalhangzók), ugyanez történik a szegmentumok egy-egy jellegalkító összetevőjével (ha például nem valósul meg a zár a hangsúlytalan szótagok határán magánhangzóközi helyzetben), bizonyos jegyek más szegmentumok konkomitáns ejtési összetevőiként realizálódnak (így a nazális mássalhangzók megfelelő jegye a megelőző magánhangzón), és így tovább. Röviden szólva, a lazítás a képzésben mozgósított összetevők teljes állományának a csökkentését, az összetevők realizációjában a képzési potenciálok alacsonyabb értékét és — nem utolsósorban — a szekvenciában az alapalak által előírt mozzanatok szigorú rendjének a megbontását jelenti. Típusaik eltérő mértékben valósítják meg ezeket a tényezőket, mint látni fogjuk. Ezek ismertetése előtt (l. 3.1. pont) azonban utalni szeretnék arra, hogyan jelenik meg a torzítás két fő kategóriája a köznapi beszédben. (A zárójeles számok vizsgálati anyagom nyilvántartási tételeire vonatkoznak.) A leírásnak ebben a következő részében ugyanis már nem kerülhető el az adatanyagra vonatkozó közvetlen hivatkozás.)

2.4. Torzítás a beszédprodukcióban felléphet az artikulációs folyamat egyedi helyein, de kiterjedhet legalább egy megszólalásban foglalt szöveg artikulációjának egészére, sőt a közlés műfajára is. Egyes közlési műfajokban, mint a konferenciaelőadás, bizonyos közlési helyzetekben, mint amilyen egy név betűzése telefonbeszélgetésben, speciális, lényegében szemantikai rendszerinteken, mint a metanyelvi elemhasználat, a beszédprodukció lehet egészében feszített. Hasonlóképpen, egy köznapi dialógusban a megnyilatkozás ejtési programja általában laza. A közlés egészének ilyen értelemben vett minősége természetesen az aktuális műfaji meghatározottságához hozzátartozó egyedi torzítások gyakori megjelenésére épül. Tehát a „feszés közlés”

a feszítés típusaiban fog bővelkedni, míg „laza közlésben” a lazítás jelenségei szaporodnak föl. Mégis, a torzítás ellentétes oldalain: a feszítésben és a lazításban számon tartott folyamatok bármelyik műfajban feltűnhetnek az egyedi helyen alkalmazandó kontrasztképzés lehetőségeinek biztosítása végett. Például a gyűjtési anyag harmadik ciklusának hosszabb, első szakasza általánosságban „laza artikulációjú” közlésfolyamat. Ennek ellenére a III/99. terjedelmes mintában (M: *Azt hiszem, hogy nemcsak...*), valamint a III/101. szintén hosszú mintában (M: + *mert akkor ugyanott vagyunk.* +) a közlő — az elszánt ellenérvelés attitűdjében — allegro (és ez a szó itt — eredeti, zenei műszóként való használatával nem megegyezően — gyorsnak értendő) ejtésének egész globális programját a „feszés ejtés” műfajába emeli át. A szövegrészben mellőzi a lazítási szabályok alkalmazását, és még a III/99. minta *Azt hiszem* szekvenciájában is tartózkodik a *t*-kihagyástól, amely az anyag egyéb helyein egészen közönséges. Azonban a gyenge szemantikai pozícióban — „töltelékszóként” — előforduló *most* szóban mégis kétszer is *t*-kihagyást alkalmaz. A III/101. mintában a morfofonemikus alternáció fejezetébe tartozó *mert* → [mer] lazítást észleljük, amely tehát egy feszés artikulációs műfajkörnyezetben előforduló *t*-kihagyás, vagyis elízió, de észleljük egyben ugyanezen a szón a másodlagos feszítést is, amely a [mer] artikulációját egy *mert* alternánst képző /mer/ hiperkorrekt realizációjának felelteti meg [mer^o] formában.

Feszítés és lazítás ilyen műfaji határokat átugró együttes megjelenése egyetlen szóalakon belül is előfordul. A IV/530. mintában (Z: *'pontosan azért*) az első, nyomatékkal megerősített szótagjának [o] beszédhangját a közlő az [o] labialitátsfokának növelésével feszíti meg (érvényesítve ezzel a [p] és a szekvencia további helyein található labiális elemek akkomodációs hatását), egyidejűleg azonban a szóalak utolsó szótagjának [a] beszédhangja redukálódik, és [n]-en zárlazítás megy végbe. A III/354. mintában (I: + *Tehát, mit tudom én*) *Tehát* fráziskezdő összetevőjében szótagkivetéssel járó egybeolvadás történik, ezzel párhuzamosan viszont fellép svá-epenthessissel végrehajtott feszítés, a [t^{ea}·t^o] végeredményt adva, habozás kifejezéseként. Figyelemreméltó itt az [a:] normatív képviselő, ami *h*-törlés fonetikai nyoma. Ami itt azonban igazán figyelemreméltó, az tulajdonképpen a torzítás fogalmi dialektikája: a feszítés közvetett módon részt vesz a lazítás adott típusainak kialakulásában.

A torzítás ellentétes oldalai felől nézve a normatív ejtésváltozatok értéke ambivalens. Lento realizációban a feszítéssel torzított szekvenciák normatív helyei viszonylagosan lazítottoknak tűnnek föl, míg az allegro beszédprodukciónak lazítási típusokat soroló szekvenciáiban a lazítási folyamatoktól érintetlenül hagyott elemek relatíve feszítettnek minősülnek. A viszonylagosság és a kontraszthatásnak ez a formája olyannyira szembeeszkö, hogy

a lazítás egyik altípusában, a törlésben azt az elízió másik fajtájától, a kihagyástól éppen a hiperkorrekció alakját öltve különíti el. Az összefüggés a fonológiai alapalak felsőbb szintjének az összetételét is segít kifejezésre juttatni, amit a következő példából látunk.

A junktúráképzés, pontosabban szólva a junktúrában foglalt morfé-mahatárjegyek artikulációs/akusztikus egységként való jelzése ismeretesen több formában lehetséges. A szokványos megoldásokon kívül kizárólag az allegro sajátja a határjegy melletti egyik beszédhang feszített ejtése. A IV/256. mintában (I: és olvasására nuku +), az *olvasására* szóösszetételi határa ejtési markert tartalmaz az [ʃ] időtartamának viszonylagos nyújtásával és — egyidejűleg — a zörejsávok intenzitásának növekedésével. Mint látható, a feszítés ebben az esetben azonos célt megvalósító két eljárás együttes alkalmazásával történik; ezek közül azonban az első, a nyújtás — mint a [+folyamatos] jegy „életnagyságnál nagyobb” képviselője — csupán a hallásélmény tartósabbá tételével nyomatékosit, az [ʃ] elsődleges azonosító jegyeinek markánsabb akusztikai képviselője viszont magát a határjelzést hordozza. Az elkülönítő értéket és hatást a példában növeli az a körülmény, hogy a szóösszetétel előtagjában lazítás, *l*-törlés megy végbe, amely az előtag záró mássalhangzójában végrehajtott feszítést élesebbé teszi a szekvencia egészen belül.

3. A kötetlen, de igényes köznyelvi beszéd széles körben és nagy tipológiai változatosságban alkalmaz lazítást. (A vizsgálat adatait szolgáltató szövegek voltaképpen hivatásos beszélőktől származnak, és kísérleti helyzetben készültek; a beszédszöveg normatív, a közlőknek éppúgy kevésbé volt tudomásuk arról, hogy artikulációjuk lazítási folyamatokat tartalmaz, mint például arról, hogy szünetet tartanak.) Köznapien szólva, a lazítás a beszédközlés „természetes rendjéhez” tartozik, bizonyos fokozati (egyéni, műfajbéli, szociolingvisztikai) különbségek ellenére.

3.1. A lazítási folyamatok, amelyek végül is *gestaltszabályok* alkalmazásának következményei, az alábbi, egymással logikai rendben összetartozó, fontosabb tipológiai csoportokban sorolódnak.

- (i) redukció (l. alább);
- (ii) törlés [deletion] (a szegmentum fő és másodlagos képzési jegyeinek kiiktatása — fonetikai nyomok [phonetic traces] hátrahagyásával);
- (iii) kihagyás és csonkítás [dropping, truncation] (a szegmentum teljes eltűnése a szekvenciából, további lazítási *gestaltszabályok* kizárásával);

- (iv) szekvenciazsugorítás [sequence size truncation] (grammatikai, jelentéstanai vagy pragmatikai értelemben zárt [= körülhatárolt] szekvencia több, egységként azonosítható összetevőjén végbemenő csonkítás a fonemikus alapalakban nem szereplő szegmentummal kiegészítve);
- (v) egybeolvadás, fúzió [coalescing, fusion] (a szekvenciában szomszédos szegmentumok artikulációs/akusztikai vonatkozásban egységes szakaszt alkotnak, amely eltér a szegmentumok realizációjától [= „teljes passzív hasonulás”]).

3.2. A lazítás típusai közül a következőkben a redukciót (és csak a redukciót) fogom bemutatni. A választás indoka az, hogy a redukció a köznyelv legáltalánosabban használt lazítási típusa. Más lazítási folyamatokkal ellentétben (mint például a csonkítás vagy a szekvenciazsugorítás) redukció alkalmazását a közlés egyetlen kommunikatív-pragmatikai tényezőjének megjelenése vagy megváltozása sem zárja ki. E tényet azzal magyarázzuk, hogy a lazítási folyamatok közül a redukció „távolítja” a legkisebb mértékben a fonemikus és a fonetikai reprezentációt, és ennél fogva az érthetőség veszteségei is a legcsekélyebbek.

3.2.1. Elkülönítő ismérve az, hogy redukció nyomán a fonémarealizáció tökéletlen.

Ez azt jelenti, hogy egy vagy több képzési mozzanat, illetve az ezeknek megfelelő, csökkent intenzitású és megváltozott szerkezetű akusztikai jellemző nem éri el az optimális, azaz a torzítatlannak megfelelő értéket, illetve nem az annak megfelelő jelleget tükrözi. Általános példaként említhető a IV/5. minta (Z: *Az első napokban ez, ez, tudtam csak alkalmazni ezeket a módszereket.*) ezeket elemének [z] fonémarealizációja. Itt a nyelv elülső (apiko)dorzális része kisebb felületen, mert lazábban kerül részleges érintkezésbe a (denti)alveoláris szájpadfelülettel. Ebből következően a [z] akusztikai képében a jellegzetes zörejjösszetevők csak rövidebb időtartamra, az akusztikai tartomány kisebb területén mutatkoznak.

Redukcióban a szóalak eredeti szótagstruktúrája megmarad. A példaként említett *ezeket* ejtésében a három [e] a redukció után is három szótag nucleusaként különül el a szekvenciában, mert a redukált [z] megjelenése továbbra is jelzi a szótaghatárt.

3.2.2. Redukcióban azonosító összetevők iktatódnak ki; az érintett szegmentumnak mindazonáltal legalább egy elsődleges [primary] és egy vagy több másodlagos [secondary] képzési összetevője megmarad. Ha ez az összetevő egy megkülönböztető jegy realizációja, akkor a következő megszorítást kell alkalmaznunk. Az elsődleges jegynek, amely redukció után megmarad, rendelkeznie kell azzal a képességgel, hogy az érintett szegmentumot elválassza

egy másik hangosztálytól. Ez azt jelenti, hogy a fennmaradó jegy nem korlátozódhat egyetlen fő osztályozási jegyre [major classificatory feature]; így például önmagában nem lehet kizárólagosan megmaradó elsődleges jegy a [±mgh]. A redukcióban bekövetkező jegytörlés — másfelől — nem enged meg értékelő állítást arra vonatkozólag, hogy a redukcióban kiiktatott jegy elsődleges-e vagy másodlagos. Az elhagyott jegy elsődleges, és ez a helyzet, ha fráziskezdeten (első szótagban) a magánhangzóban a zöngesség nincs meg, vagy ha *k*-spirantizálódásban a zárelem — és egyidejűleg a [-strident] jegy — eltűnik. Lehet azonban másodlagos is, így például — ugyancsak *k*-spirantizálódásban — a [+per], azaz ‘periferiális képzésű’ jegy esetében.

Amennyiben a szekvencia adott helyén a redukció által nem érintett összetevő egy adott képzési mozzanat, mondjuk a zár szabályos képzése, illetőleg ennek végeredménye az akusztikai oldalon, amely változat csak az összetett képzésű mássalhangzókon, vagyis az obsztruensek két csoportján: a zárhangokon és az affrikátákon mutatható ki, akkor a redukció az egyik összetevő kiiktatását jelenti. A látszat az, hogy mind *v*-redukcióban, mind *k*-redukcióban az artikuláció azonos torzítást szenved, amennyiben az első esetben a résképzés, a második esetben a zárképzés „tökéletlen”.

Ha így van is, a redukció értelmezése nem merülhet ki ennyiben. Ugyanis a réstágítás az akadályképzés optimális viszonyaihoz képest pusztán a kisebb intenzitású zörejjösszetevőkkel való realizációt, és ezzel az adott szegmentum kisebb hatásfokú azonosíthatóságát vonja maga után. Így például a IV/136. minta (M: *annak is a következménye, hogy*) [v]-jének akusztikai képe világosan arra utal, hogy a dentilabiális résképzésben az érintkezés intenzitása alacsony volt, de megtörtént, és a zörejjösszetevők elrendeződése is a dentilabiális réshangokra jellemző állapotot tükrözi. Ezzel szemben egy palatális magánhangzók között redukált [k] — amely összetett képzésű abban az értelemben, hogy a zár és a felpattanás utáni zörejjösszetevőben fizikailag eltérő típusú jelenség —, magát egyik alkotóelemét, a zárszakaszt veszíti a redukció folytán: a IV/662. mintában (G: *meg nekik, hogy*) a két [k] szegmentum a spirantizálódásnak két fokozatát mutatja; hasonló effektussal találkozunk — veláris magánhangzó-környezetben — a IV/548. mintában (Z: *szakmák*); zöngés zárhang esetében pedig a IV/557. minta: (Z: + *Igen* +) [g]-jénél.

Még látványosabb az affrikáták esete. (A példák idézése előtt hadd tegyek két megjegyzést: [c]-t és [j]-t — Gombocz (1925) felfogásához hasonlóan — affrikátáknak tekintem, vö. például Szende 1974. 347; mivel képzésükben akusztikailag egy részleges, Buttler [1962] szerint intermittens néma fázissal váltakozó turbulenzia-zörej-szakaszt és egy részzörejszakaszt különítenek el.) A IV/531. mintában (Z: *nagyon*) a [j] turbulenzia-zörej összetevője hiány-

zik; a IV/706–707. mintában (Z: + *Szóval, hogy nem egyetérteni* +) a *hogy* [j]-jében — az [n] előtt és hatására — a résképzés marad el.

3.2.3. Fő hangtani kategóriáinak tárgyalásában a redukciót a magánhangzókra és a mássalhangzókra egységesen értelmezzük. Az értelmezés fogalmi egységességét az biztosítja, hogy a redukció — bármelyik hangosztályt érinti is — tartalmazza a lazításnak azt a közös elemét, hogy benne a képzésnek a normatívval összevetve csökkentett energiaráfordítása hat, főként a szájjüregi képzőszervek szintjén. Ebben a tekintetben a gégeműködés részlegesen független a hangképző csatornának a működésétől a faringális üregtől az ajkakig terjedő szakaszon. A „részleges függetlenség” azt fejezi ki, hogy a gége hipertónusos állapota az artikuláció folyamán általában nem fér össze a további képzőszervek lazításával, habár a kettő között nincs egyvonalú korreláció. Másfelől azonban a redukált F_0 -t eredményező képzési tevékenység megengedi a lento beszédprodukciót, sőt a feszítést is (így a IV/376–377. mintában).

Tekintettel azonban arra, hogy a magánhangzók, illetőleg a mássalhangzók képzésében eltérő képzőszervek játszhatnak döntő szerepet, a redukció aktuális módozataiban eltérő változatokat is találunk. A változatok különbségének és közös alapjainak figyelembevételével az azonosságok és az eltérések a következők, ha a magánhangzók felől szemléljük a redukciót.

(i) Időtartamcsökkenés, amely elsősorban a — rendszerint a beszédhang középső szakaszára eső — úgynevezett tiszta képzési fázis szűkülését jelenti. Más megfogalmazásban: a változtatás lényege az, hogy az átmeneti szakaszoknak a magánhangzóhoz tartozó része a beszédhang teljes tartamának nagyobb részét teszi ki, mint lento ejtésű ekvivalense. Magánhangzókra vonatkozólag a mintavételi adatok jelentős hányada ilyen. Ugyanez történik a mássalhangzók közül a [+folyamatos] jeggyel rendelkezőkkel (kivéve az [r]-t, amelyre nézve a redukció külön értelmezést kíván meg), tehát az [s], a [z] stb. típusokra. A példák száma itt is nagy. Nem áll ez azonban a [-folyamatos] jegyű mássalhangzókra. Ha a redukció például zárhangra terjed ki, és a redukció fokozata eléri a zárhang → réshang változás erősségét, a redukció eredménye, a másodlagosan kialakult réshang időtartama nagyobb, mint a kiindulási zárhangra posztulálandó időtartam. A [k] → [ç], így a IV/19. minta (Z: + *és neki nagy tekintélye van* +) *tekintélye* szóalakjának *k*-spirantizálódásában, vagy a [k:] → [x:] lazítási folyamatban, utóbbi a IV/20. minta (Z: + *Na most 'akkor, amikor*) *akkor* elemének [k:] → [x:] változásában mint mássalhangzó-redukciókban jelentős kvantitáskülönbség mutatkozik.

A magánhangzók és a mássalhangzók redukcióformáinak e tekintetben egyszerre közös és eltérő voltát egy másik úton induló érvelés is megerősíti.

A kérdésnek fontos elméleti aspektusa van ugyanis. Minthogy az időtartamot a redukcióban növelő mássalhangzók a növekedést azzal érik el, hogy az akusztikai produktumban a réshangokhoz inherensen hozzátartozó tartam-többletet kapnak, nem elégséges egyszerűen azt mondanunk, hogy egy zárhang spirantizálódott. A helyénvaló minősítés az, hogy hangosztálybeli csere történt: az eredeti zárhang átkerült a réshangok osztályába. Hangosztálybeli váltás történhet a magánhangzók körében is, ilyen például a labialis → illabialis módosulás, de a magánhangzókra kimutatott "hosszú → rövid" lazítási folyamat minősítésében a [+hossz] jeggyel való leírás szinte metaforikus: lehet, hogy legkisebb szerep éppen az időtartamnak jut benne.

(ii) A rezonátoralakzatban és a képzőszervek működésmódjában redukció hatására bekövetkező változások egyaránt a feszítettség értékének csökkenéséből fakadnak. Az ajkak, a nyelv, a rezonátorfalak izomzatának tenziója kisebb — és ebben az értelemben a redukció lazítási folyamatként való definíciója fiziológiai megerősítést is kap —, ami azonban nem térfogatcsökkenéssel jár, hanem a konfiguráció, illetve általában a képzési tevékenység stabilitásának a rovására megy. A következmény kettős. Egyfelől a merevebb falú rezonátorokban kialakuló részhangcsoportok finomabb és markáns akusztikai elrendeződése bomlik meg (mind a magánhangzókra, mind a mássalhangzókra jellemzően), másrészt az azonos fonéma alá tartozó beszédhangok realizációi nagyobb szóródást mutatnak akusztikai jellemzőik körében (a labialitást illetően l. erre Szende 1969).

E lazítási folyamat természetét jól tükrözi egy párhuzamos — de lényegében ezzel azonos — összefüggés felidézése a magánhangzók hangsúlyos helyzet szerinti elkülönülésével. A hangsúlyt hordozó nyomoték létrehozásában — mint már évtizedekkel ezelőtt kimutatták — nagyobb mérvű izomtevékenység játszik szerepet (vö. például von Essen 1953. 119, Fónagy 1958, Ladefoged 1962 és 1963). A hangsúlytalan és a hangsúlyos magyar magánhangzókat összevetve labialitásfokukra, kerekítettségük mértékére ezt a különbséget mérési eredményekkel is sikerült dokumentálni (vö. Szende 1969. 369–370). A hangsúlyos/hangsúlytalan szembenállás megfeleltethető a lento vs. allegro normatív/redukált szembenállásnak. Amennyiben pedig csakugyan fennáll ez a párhuzam, ezáltal is igazolva kell látnunk azt a terminológiai választást, hogy az allegro torzító jelenségeinek nagyobbik hányadát kitevő változatokat a lazítás műszóval jelöljük meg.

A képzőszervek alacsonyabb intenzitású működése — mint már említettem — arra vezet, hogy a redukciós folyamatba belépő, kiindulási és kilépő egység, a végeredmény eltérő hangcsoportba sorolódhat át. A kiindulási beszédhang és a végeredmény között mégis másfajta viszony van, ha mássalhangzó a redukció tárgya, mint magánhangzók esetében. Ennek mélyen fekvő oka van. Az úgynevezett akadályhangok képzésének szerkezete

olyan, hogy annak hatása nem korlátozódik az akusztikai szűrő (a szupraglottális rezonátorüregek) alakzatának (át)formálására, illetve arra, hogy megváltoztassa a rezonátorüregek akusztikai adottságait, így mindenekelőtt a kialakuló komplex hang akusztikai minőségét alapvetően befolyásoló hangvisszaverő sajátosságokat. Mássalhangzók artikulációjában típuseltérésekkel jár, ha például a zörejképzés e beszédszervek nagyobb vagy kisebb érintkező vagy közelítő felületein következik be, és méginkább ez a helyzet, ha az akadályképzés gyengébb vagy erőteljesebb. A redukció az utóbbi mozzanatra terjed ki, abban az értelemben, hogy a nagyobb intenzitású akadályképzést kisebb intenzitásúvá teszi. Magánhangzók és mássalhangzók redukciója között a közös elem tehát a képzési energiaráfordítás alacsonyabb foka, a különbség pedig az intenzitáscsökkenés lokalizációja.

Az allegróból vett adatok fényében mindazonáltal úgy tűnik, hogy az akadályképzés intenzitására tett megjegyzés még mindig túlságosan sommás. A mássalhangzók kategóriaváltása a végbemenő redukció nyomán eleve többféle. Általános tapasztalat, hogy a zárhangok — zároldással — spirantizálódnak, így [k] → [ç] vagy [x], [m] → [w] változások következnek be. Emellett azonban nemritkán változtatnak hangosztályt az affrikáták, például intervokális helyzetű [tʃ] [ʃ]-sé alakul, de az affrikáták [c], [j] csoportja, különösképpen a *hogy* kötőszó [j]-je, a hangkörnyezettől függően hol [d], hol [j] fejleményt ad redukció nyomán. (Félreértések elkerülése végett, ebben az esetben nem hasadásról [fission] van szó, hiszen a fonemikus alapalak [j] elemének fonetikai reprezentációjában nem [d] + [j], hanem vagy az egyik, vagy a másik jelenik meg.) A gyűjtési anyag egyetlen adatában mindazonáltal ilyesmi is előfordul. A III/222. mintában (M: *ez olyan volt, hogy + az órát*) [j]-je — éppen az úgynevezett gondolkodási szünet bevezető részeként — feszítés útján lentóban is organikusán egyesített, nem autonom [= egységes elemi beszédeseményt alkotó] részeire hasítódik, majd a [j] zörejesül és zöngétlenedik, és redukált [ç] alakjában realizálódik. A [dç] végeredmény — a folyamat jellege szerint — ugyanazt a torzítási típust valósítja meg, amelyet a *tehát* vagy a *hát* torzított változata, amikor szó végi [t^ç] elemet ad. A zárhangok és az affrikáták redukciós változása minden kétséget kizáróan a képzés intenzitáscsökkentésének eltérő kategóriája: a zároldás az egységnyi elemi beszédesemény átstrukturálását jelenti, az affrikáták megváltozása pedig a megfelelő — összetett – egységnyi elemi beszédesemény határain belül az egyik összetevő kiiktatását. E kiiktatásban — azaz vagy a turbulenciaszakasz, vagy az oldási zörejszakasz elhagyásában — a képzési energia csökkentése úgy történik, hogy egymást követő ejtési tényezők közül az egyik elmarad, míg a zárhang → réshang változtatásban a nagyobb képzési energiájú képzőmozzanat kisebb energiájú képzőmozzanattal helyettesítődik a képzési folyamat adott helyén. (Hangsúlyozni szükséges,

hogy az artikuláció egyetlen eseménypontjáról van szó. Általában a beszédprodukció energiacsökkentéséről beszélni nyilvánvalóan értelmetlen: aki több redukciós jelenséggel ugyan, de hosszabban vagy éppen „pongyolábban fogalmazva” közöl, összességében nem fogyaszt kevesebb energiát, mint a megfontolt közlő a lento műfajában. Legföljebb azt lehet mondani, hogy azonos energiával létrehozott allegro közleménybe viszonylag több fonemikus elem fér bele, mint a lentóba.)

A látszat azt mutatja, hogy a lazításoknak ezt a változatát közlési veszteségnek kell tekintenünk. E föltételezés mellett lehet érvelni azzal, hogy minden olyan esetben, amelyben a fonemikus alapalak és realizációs formája között a diszkrepancia nő, a beszédmegértés teljesítménye szükségszerűen romlik. Egy ilyen érvelés azonban meglehetősen szűk látókörű volna, mert kiindulásában hibás. Ugyanis azt a rejtett premisszát tartalmazza, hogy a közlemény megértése, azonosítása az egységnyi beszédesemények azonosítására épül. Márpedig a szöveg (ap)percepciójában a szokásos körülmények között nem különül el olyan stratégia, amely az egyedi hangesemények fonemikus megfeleléseit keresi. A közléstartalmak azonosításában állandó a tudományos szemlélet számára elkülöníthető „percepciós szintek” együttműködése: a beszédmegértés komplex és globálisan előrehaladó azonosító folyamat. Ha azoknak az adatoknak a halmaza, amelyeket azonosítani kell, kisebb területen szóródik, az azonosítás feladata egyszerűbb és megoldása biztosabb, mert a szükséges elemi döntések száma alacsonyabb. A zárhang → réshang változtatást illetően ugyan egyfelől valóban két kategória váltása történik, de — és ez a jelenség másik, a hallgató pozícióját könnyítő oldala — a változtatás kimeneti felén található egységek, a réshangok artikulációja stabilabb. A magyarban a réshangok ejtésingadozása jelentősen kisebb, mint a zárhangoké: palatográfiai mérések alapján a zárhangok átlagos ejtésingadozása úgy viszonylik a réshangokéhoz, mint 10,45 : 6,30 az akadályképző felületek területének százalékos arányában kifejezve (l. Szende 1974. 350). A szóban forgó redukciótípus is bizonyos egyensúlyállapot megőrzését tükrözi, ha tekintetbe vesszük e két, ellentétesnek értelmezett hatást, amelyet mintegy állandósít a magyar hangtörténetben lezajlott [k] és [g] → [χ] és [γ] (vö. Bárczi 1958. 111) változás.

(iii) Az előzőekben tárgyalt, az (i) és (ii) pont alatti redukciótípusok érvényesülhetnek végül együttesen és egyidejűleg is. Itt a részek összessége kivételesen azonos az egészszel, legföljebb annyit tehetünk hozzá, hogy ebben a vegyes redukciótípusban a két módosító faktor erősíti egymást a lazítási folyamatban. A vegyes forma a [+folyamatos] jegyű elemek (így a magánhangzók és a likvidák) körében gyakori.

3.2.4. A redukció fajtáinak artikulációs/akusztikus jellemzésekor mindenképp előtérbe kell szorítani, hogy az egyes artikulációs egységek redukciója nem azonos a képzésfolyamat egészének „lazaságával”, az artikuláció egészére kiterjedő beszédproduktív potenciál csökkentésével. Még akkor sem, ha a beszédhangok redukciója és a közlés teljes készletének egyéb összetevői között korreláció állapítható meg (például az alapfrekvencia és a redukció vonatkozásában). Az I/66. minta (M: *Nem tudom* + L: *Nem tudom*) első részében az F_0 viszonylagos hangereje rendkívül gyenge, a szekvenciában mégis egyetlen redukciós jelenséget látunk, *d*-zárlazítást, és a második *Nem tudom* [d]-jének enyhe fokú záróldását is intenzív, a zár felpattanása utáni zörej kompenzálja. (A jelenség helyes értékeléséhez érdemes megjegyezni, hogy a *nem tudom* szekvencia — ‘discourse modifier’ helyzetben — anélkül is a lazítás sokkal nagyobb hatású változatait szenved el, hogy az alapfrekvenciában bármiféle relatív hangerőcsökkentés dokumentálható volna; ilyen a IV/62. mintában (M: *értékelték vagy nem tudom, de*) a *d*-kihagyásos [t^uom] változata; hasonlóképpen még a legkonzervatívabb közlő IV/825. mintájában (G: *nem tudom*), normális átlagos hangerő mellett, az elsődleges pragmatikai értékű [ismeretközlő szerepű] szekvenciában is *d*-perditéses redukció fordul elő.)

A hangtani elemzés bemutatása végett azt az esetet ismertettem, amikor a redukció az ajakartikulációt érinti. Módszertanilag azt az elvet követem, hogy a leírandó típusnak a kitapinthatóan döntő artikulációs mozzanatát ragadjam meg, azt, amelyből az akusztikai következmény levezethető. Tehát a *k*-spirantizálódást illetően a leírás módja az, hogy — megállapítva a zárösszetevő hiányát az akusztikai képen — a jelenséget a zárképzés mozzanatának kiiktatásaként, résképzéssel történő helyettesítéseként fogom fel. Minthogy pedig a beszédképzés apparátusa ugyanaz, nem választom külön a magánhangzók és a mássalhangzók csoportját. Azon az alapon sem, hogy vannak redukciós formák, amelyek csak az egyik, vagy csak a másik hangosztály elemein mehetnek végbe. Végső soron a delabializáció — artikulációs tekintetben — egy [o] → [ə] és egy [m] → [w̃] változás esetében ugyanazoknak a képzőszerveknek azonos jellegű működési különbségében ragadható meg. A mintául választott redukciófajta alapja, az ajakartikuláció valójában összetett. A mássalhangzók képzésében ugyan minden esetben az egy vagy két ajakkal való résképzést, illetőleg zárást jelenti, de a magánhangzóminőség meghatározásában két képzőmozzanat játszik szerepet: a tulajdonképpeni labializáció, amely az ajkak előretüremkedésének arányában más és más méretű és alakú elülső rezonátort, a pitvart határozza meg, valamint a kerekítés, amely a szájüregi rezonátor külső nyílásának méretét és alakját szabja meg (vö. Szende 1969. 361–362). Minthogy az ajakartikulációra vonatkozó mérések adatai e két komponens együttmozgását igazolják

(l. Szende 1969. 370–374), az itt tárgyalt redukciótípus leírása szempontjából kettéválasztásuk indokolatlan (és az akusztikai képen nem is lehetséges).

Az ajakartikulációban jelentkező redukció ismérve a normatív labialitási, kerekítettségi, illetőleg záródási értéktől való eltérés. (A magyar köznyelvi beszédhangok ajakartikulációjára vonatkozólag több, adatokkal dokumentált összeállítás is rendelkezésre áll, így Szende 1969, Molnár 1970, Bolla 1982; közülük Bolla Kálmán munkája a legteljesebb.) Ez a redukciótípus azokra a szegmentumokra terjed ki, amelyekben a 'labialitás/kerekítettség' képzési összetevője egy (önmagában adott) szegmentum azonosító tényezője. Ilyen értelemben beszélünk [o] vagy [b] redukciójáról, de nem tekintjük idevágó redukciós jelenségnek, ha egy az [s] képzéséhez másodlagosan tartozó valamilyen ajaknyílási alakzat másnak mutatkozik, mint a normatív képzésű [s] ajakartikulációs képen megjelenő formáció. Az utóbbi ugyanis mindig más — a szekvenciának és a szóban forgó beszédhangnak az azonosítása szempontjából elsődleges — képzési összetevő megváltozásának függvényében, annak velejárójaként módosul.

Az értékelés egyértelműsége megkívánja, hogy az eltérés fogalmát további megszorítással tegyük pontosabbá. Mássalhangzók esetében a jelenség csakis bilabiális zárhangokra ([p], [b], [m]) vonatkozik, míg a labiodentálisok ([f], [v]) redukcióját a réstágítás kategóriájába utaljuk. Az utóbbiakban ugyanis csak az alsó ajak, s annak is a feszítéssel végrehajtott akadályképző mozgása látja el a realizáció feladatát. Másodszor, a magánhangzók körében kisebb labialitás- vagy kerekítettségi fokozat kizárólag a labiális magánhangzók sorában minősül redukciónak, így az [a] → [a] változásban. Az illabiálisok körében az ajakartikuláció ellentétes irányú megváltozása jelent redukciót, például az [i] → [i] helyettesítésben, az illabialitásfok csökkentésével.

A felosztással kapcsolatosan meg kell még jegyeznünk, hogy a [p] és [b] idesorolásával szemben komoly módszertani ellenvetés tehető. [m], [p] és [b] redukciója ugyanis egyértelműen zárolást jelent, hiszen azonhelyi, homorgán réshangként való megjelenítésüknek ez ugyanúgy abszolút feltétele, mint a zároldásos [k] → [x] változásnak. Ami az [m]-et illeti, azt mondhatjuk, hogy egy [m] → [m̄] változásban — a hang minősége szempontjából — a zár mint képzési összetevő konkomitáns szerepű. Az ajakzár ellenére tudniillik a csatorna részlegesen nyitott, az orrüregen át a levegőáramlásnak szabad útja van. Ennélfogva az [m] redukciója megokoltan kerül a delabializáció jelenségei közé. Ugyanilyen érvelés a [p, b] párra nem alkalmazható. Ha [p]-ben és [b]-ben delabializációs zárolás vagy zároldással járó delabializáció következik be, akkor csakis nyilvántartásuk gyakorlatias szempontja szerint választhatunk. [m], [p] és [b] képzésbeli homológiája, valamint a hallgató percepciójának az a segítő eleme [p, b] azonosításában, hogy a vizuális

információnak nagyobb szerep jut, mint [t, d] és [k, g] elkülönítésében, az említett bilabiális mássalhangzók redukciójában inkább a delabializáció rovatába való beosztása mellett szólt.

Valamelyes részletességgel a delabializációs redukció változataira az [o]-ét mutatom be.

[o] delabializációja szembetűnően mutatkozik hangsúlytalan nyílt szótagban olyan helyen, ahol a szekvencián belül hangsúlyos fráziskezdetet előz meg (így például az I/24–25. mintában (I: [megoldás, de] ez a kapcsolat 'odáig'). A delabializáció mindenekelőtt a nagymértékű akkomodációs készségben nyilvánul meg. Ennek a következménye, hogy formánsai a környezet domináns szerepű magánhangzóinak frekvenciaértékei felé tolódnak el. Tehát a *kapcsolat* szó redukált *o*-jának a szabályosan 500 Hz körül definiált formánsa (F_1) mintegy 100–150 Hz-es emelkedést mutat, amit az [a] megfelelő formánshelyéhez való közelítést jelenti. A magasabb frekvenciájú összetevők közül is — csökkentett intenzitással — tartalmaz egy [a]-ra jellemzőt, nevezetesen a 2800 Hz körüli tartományban, ami [o] normatív változatában nem jelenik meg. Egyidejűleg azonban akkomodációs hatását is érvényesíti közvetlen környezetén, amennyiben egyfelől a következő, szintén redukált [l] képzése közben a szájüregrezonátor alakját a saját értékeinek megfelelő konfigurációban tartja meg, illetőleg — másfelől — az [l] utáni [a]-n az [o] ejtése felé hajló labializációs tendenciát hoz létre.

Szembeszökően alátámasztja [o] delabializációs redukciójának a fentiekben jelzett hitelét az olyan [o, o'] szegmentumokkal való összevetés, ahol ezeket egy következő szegmentum törlése erősíti meg. Így az I/61. minta *mikor* szavának [o]-ja *r*-törlés nyomán, illetőleg az I/174. minta *igazából* szavának [o'] szegmentuma *l*-törlés utáni állapotban a Bolla (1982) által adott akusztikai képnek jól megfelel.

Az [o] delabializációjának a tartománya, mint általában a magánhangzóké, a [+mgh] jegyen kívül más disztinktív jeggyel nem korlátozható. Tartományának a normatív ejtés határán találhatók azok a változatok, amelyek delabializálódásának a szekvencia bizonyos hangtani, de nem föltétlenül mennyiségi jellemzői ellene hatnak. Ezt a helyzetet illusztrálja az I/24–25. minta *kapcsolat* szavának [o]-ja. Szélsőséges delabializációban, amely természetesen kiegészül más hatások érvényesülésével is, az [o] realizációja akár egy zárhang felpattanási zöreijének akusztikailag amorf alakzatáig terjed (ilyen a II/86. minta (Z: *nem tartozik bele a kert*) *tartozik* szavának megfelelő eleme: itt hat hangsúlytalan szótagból álló szekvenciárész közepén ejtett, fonológiailag kerekítettnek definiált magánhangzó önmagában csak két jegyében azonosítható, magánhangzósként [+mgh] és mélyként [+hát]).

4. Az előző fejezetben előadottak alapján természetesnek várható el, hogy a lazítás jelenségeit megcélzó vizsgálatok adataiból és részeredményeiből egyszerre gyakorlatiasabb, „hangzásközeli” és elméleti, azaz például alak-tani vonatkozású következtetések is adódjanak. A dolgozat utolsó részében közülük kettőt emelek ki, éppen az ellentétes oldalakról. Közöttük a felületes szemlélet nem láttatja az összetartozást; pedig a lazítási folyamatok és a közlés sebessége közötti viszony és a morfolexémikus alternációk kialakulása — mint látni fogjuk — oksági láncolatban tartozik össze.

4.1. A beszédsebesség, mint a hangos közlés első deriváltja az időben, az időegységekre jutó elemek számában fejeződik ki. A sebesség aktuális értéke azonban attól függ, mit tekintünk továbbított elemnek. Ehhez a következő megjegyzéseket kell fűznünk. A beszédtevékenység folyamán mind a beszéd-szervek működése, mind pedig az akusztikai jelenségek sora folyamatosan módosul: az egyik beszéd szerv (például a gége) az egyik beszédhang képzésének egész tartama alatt folyamatosan ugyanazon a módon működik, miközben egy másik (például a nyelv) jelentősen megváltoztatja elmozdulását, elmozdulásának irányát vagy saját sebességét. Fontos itt azt is megemlíteni, hogy az egyes beszéd szervek sebességi kapacitása maga is eltérő (az ajkak „lassúbbak”, mint a nyelv stb.). Ezen fölül lassú ejtés mellett is lehet a közlés sebessége meglehetősen gyors, ha egy lassú szakasz több, egymást követő fonológiai elem együttes artikulációját jelenti. Mindezekből egyszersmind az is következik, hogy a tempó meghatározásának mindenképpen csak akkor van értelme, ha a közlést az elhangzott elemek időegységenkénti száma szerint nagyobb időterjedelemben vizsgáljuk. Ha nem artikulációs mozgások sebességi mutatóira akarunk korlátozódni, hanem a nyelvi közlés egészét tartjuk szem előtt, akkor az időegységenként számolandó elemek nem lehetnek egyebek, mint a közlemény nyelvi alkotórészei, tehát a fonológiai entitások. Nagyobb közlésmennyiség alapján tekintve az iramot, valójában persze semmiféle ellentmondás nincs az artikulációs tények és a nyelvi mozzanatok között, mivel a beszéd szekvenciális időmintáinak szerkezete a nyelvi folyamat ‘esélyvariációinak’ felel meg, ahogy ezt a Markov-folyamatok lánc-elemeinek sorában megjelenni látjuk (l. Schwartz–Jaffe 1968). Szegetmentális szinten a szoros megfelelésre — egyszersmind a fonológiai tényezők irányító szerepére — abban láthatunk bizonyítékot, hogy valamely fonémarealizáció időzítési mintájának elhibázását természetes (lento) beszédben a következő fonéma időzítésében igyekszünk kiigazítani, legalábbis a szótagon belül (vö. Huggins 1968).

Mint a „hosszúsággal” kapcsolatban céloztam rá (l. 1.6.(i) alatt), az időtartam egyáltalán, és ennél fogva a beszédsebesség relatív értéke (gyors, lassú, „átlagos” stb.) is eltérő sajátidővel konstituált vektorok eredője lesz.

Hogy ezeknek a tényezőknek, illetve összetevőknek a hatása nem korlátozódik az egyes beszédhangok időviszonyainak befolyásolására, azt közvetett bizonyítékokból is tudjuk. Ebben az irányban folytatott hangtörténeti kutatásokban feltárt hangváltozási tendenciák arra mutatnak, hogy az időtartamviszonyok alakulása meghatározó volt ezeknek a tendenciáknak a létrejöttében és érvényesülésében (vö. Kubínyi 1958).

Mindazonáltal meg kell jegyeznünk: a jelenkor hangtani tapasztalatai arra mutatnak, hogy az utóbb említett vizsgálatokban is a „beszédsebesség” valójában már a lazítási jelenségek metaforája lehetett. A beszédsebesség élménye és az artikuláció sajátosságai ugyanis elválaszthatatlanok, ami kézenfekvőnek tünteti föl éppen az ilyen tartalmú metafora használatát. Ha viszont a közlés vonatkozásában a sebességet illetően nem operálhatunk csak a fizikai idővel, minthogy az a közlés sokrétegű sajátidő-konstituenseit kizárja, és ennél fogva az artikulációra nézve hamis képet adna, fölvetődik a következő kérdés. Hol találjuk a hiteles vonatkozási pontot tartam és közlés között a lazítási folyamatokra nézve? A válasz röviden ez: az artikuláció szűkebb eseményterében. E megállapítás magyarázata az, hogy a torzítatlan megfelelők minden egyes képzőmozzanatot a képzőszervek lehetséges állapotainak szélesebb skáláján használnak ki, vagyis az azonos (szegmentális) fonemikus alapalakot realizáló torzítatlan közlés lehetséges állapotainak halmaza nagyobb számosságú, mint a lazított közlésé, így lazított közlésben az egységnyi közlési időszakra eső információ mennyisége átlagosan kisebb, mint a torzítatlanban. Az eredmény a lazítás „információs időkompressziója”. (A kérdésnek ez a fajta értelmezése azon a tényen alapszik, hogy a tartam információs telítettsége maga is időkonstituens [a beszédközlés vonatkozásában l. erre Ornstein 1969]; mellőzve a részletek bemutatását, az értelmezés lelke valójában az ide tartozó jelenségek kombinatorikai analízise [vö. például Feller 1978. 40–46], amely — néhány buktató elkerülésével — könnyen elvégezhető. Ez az értelmezés abban nyeri el igazolását, hogy a kérdésnek a fizikai időtartamok tartományába való utalása teljes konfúziót teremt: a lazítással torzított változatok lehetnek lassúbbak, mint a torzítatlanok, a feszítettek lehetnek rövidebb időtartamúak, mint a lazítottak stb., az inherens idői összefüggést az időmérés nem tárja fel.) Az elmondottakat (is) figyelembe véve a lazítás típusairól az alábbi megállapításokat tehetjük.

(i) A redukció felgyorsítja a közlés sebességét, pontosan abban az értelemben, hogy időegységenként kisebb elemszámból rendezett kombinációkat tartalmaz időegységenként, mint a torzítatlan megfelelő.

(ii) A törlés ebben a vonatkozásban összetettebb képet mutat. Meghatározása szerint ugyanis egy elem kiiktatása nyomán a törlés artikulációs helyének két oldalán a környező elemek ejtése közelít a lento változathoz, illetőleg a normatív ejtéshez és alkalmasint eléri annak optimális

szintjét. Következésképpen az adott helyen egy $/x_k x_{k+1} x_{k+2}/$ lento fonemikus reprezentáció $[[x_k x_{k+2}]]$ esetleg $[x_{k+1}]$ fonetikai nyomaival bővített, ejtési reprezentációja nagyobb viszonylagos közlési sebességet eredményez, mint $[[x_k x_{k+1} x_{k+2}]]$ lento megfelelője, hiszen úgy tűnik föl, mint egy $*/x_k x_{k+2}/$ szűkített fonemikus alapalak ejtési képviselete. Törlésben a sebességviszonyok alakulására célravezetőnek látszik olyan példát választani, amely rögtön szembeállítható egy ellentétes jelenséggel, a feszítés egyik altípusát mutató, fonemikus alapalakját tekintve igen hasonló formációval. A példa a *tehát* törlési allegro változata a III/275. mintából (M: *tehát végül is*) és a *teát* ←— *tea*. A két szó(alak) reprezentációi a következők:

	<i>tehát</i>		<i>teát</i>
fonemikus alapalak:	/teha:t/	és	/tea:t/
első fokú, lento [= torzítatlan]			
fonetikai reprezentáció:	[teha:t]	és	[tea:t]
1. allegro [= torzított]			
fonetikai reprezentáció:	[[tea:t]]	és	[[te ^j a:t]]
2. allegro reprezentáció:	[[teat]]	és	[[teja:t]]

Mint látható, a *tehát* allegro fonetikai reprezentációi egyértelműen a fonemikus reprezentáció szűkítésének felelnek meg, anélkül azonban, hogy a szubderivatív allegro változatokban akár egyetlen ponton is ejtési homonímiát hoznának létre. (Ilyenre — más alakulatokban, mint az allegro $[[va:l:at]]$ ← *vállalat* vs. lento $[[va:l:at]]$ ← *vállat* — szintén van példa; ezek az esetek azonban a morfofonemikus alternációval foglalkozó, 4.2. pontba tartoznak.) A törlés következményeként előálló szűkítés és a közlési sebesség növekedése itt tiszta evidencia.

Másfelől számolnunk kell azzal is, hogy ha a törlés mintegy kiemelheti a lazítási folyamatokból a szomszédos szegmentumokat, és a fent idézett mintában ez így is történik, ezzel a törlés lassítja is az artikuláció menetét. Következésképpen a törlés két, egyidejűleg és ellentétes irányban ható tendenciát hordoz.

A *tehát* vs. *teát* fent említett esetével kapcsolatban kötelességemnek tartom megemlíteni, hogy az allegrováltozatokat illetően ellenvetés is elhangzott. Siptár Péter — Szende (1987) idevágó pontját idézve — először is általánosságban kétségbe vonja, hogy a 'törlés' mint a leníció egyik típusa kizárja a szóalak adott helyén végbemenő további redukciót, amely megállapítás „nem látszik igaznak” (l. Siptár 1988. 23). Ilyesfajta megjegyzéssel szemben az ellenérvelés lehetetlen. Hiszen egy megállapítást — itt éppen olyat, amelyet a vonatkozó fogalom ismérveként használtam — mint

noematikus egységet a szemlélő a tárgyra vonatkozó reflexiójával helyettesít. Az azonos szintű válasz ez lehetne: „de igaznak látszik”; aminek persze nem volna értelme. Konkrét állítást tesz viszont Siptár Péter (uo. 24) a *teát* → [teːaːt] és [tejaːt] allegro változataival kapcsolatban: „a tempó növelése esetén ... az ilyen betoldott [j] is kiesik[,] és v a l ó b a n g y o r s , l e z s e r beszédben (egy) [ɛa] diftongus-stádiumon keresztüljutva mindkét szó [értsd: a *tehát* és a *teát*] eljuthat egy [taːt] realizációig” [ritkítás az eredetiben]. Ez az állítás nem meggyőző, két okból. (i) A szerző nem igazolja, hogy valóban létezik *teát* → *[taːt] változat. (ii) Úgy tetszik, ez nem is lehetséges, hiszen ilyen adat nem található, a következő meggondolás alapján. A *tehát*-ban a szó két magánhangzója között — fonemikus értékű szegmentumként — laringális képzési elem van, amely az artikulációs programban meggátolja a két magánhangzó közvetlen összekapcsolódását, és ezzel átmeneti, tranzienst szaksz kialakulását. A *teát*-ban ilyesfajta képzési elem nincs, hanem a két magánhangzó közötti közvetlen átmenetben — a nyelvtest elmozdulása nyomán — szükségszerűen a [j] akusztikai képzetét eredményező artikulációs mozzanat alakul ki. Minél többet veszít a két magánhangzó eredeti karakteréből, annál kevésbé lesz markáns ez a [j] kötőelem is, természetesen. Azonban az átmeneti szakasz értékelése, szintén természetesen, szükségképpen a két magánhangzós környezet viszonylatában történik. Ebben látom a legfőbb okát annak is, hogy a *Beát*, *deák* stb. nem ad *[baːt], illetőleg *[daːk] változatot. Itt fölvethető lenne persze a *reá*, *rá* párhuzama, ahol a megfelelés *-eá* – *-á*; ám mindkét szóalak történeti háttérében laringogutturális vagy laringális képzési elem van (vö. a szóban forgó alakváltozatoknak az eredeti *rok*- [→ *rokon*] tövel való összetartozását). Előfordul azonban a *-eá* – *-á* egy másik típusa is. A *lány* ~ *leány* például ugyanezt a váltakozást mutatja, noha az eredeti szerkezet egyetlen pontján sincs laringális összetevő. Sőt, az összetétel előtagjában egyenesen /j/ van: /##laj##ani##/. Az alternáció itt a szerkezet átalakulásának eltérő, párhuzamos vonalaiból magyarázható. Mégpedig (i) az elemismélteléses mintában *a*-törléssel → *lány*, és (ii) az első szótagi *a* → *e* mutációval (elhasonulással) *leány*, amely utóbbi esetben /j/ — éppen az /eja/ szekvencián belüli helyzetének megfelelően — defonemizálódik, tulajdonképpen ugyanúgy, ahogy ez a *hiány*-ban is történik. (Nem merem teljesen kizárni, másfelől, annak a gyakorlati lehetőségét, ami elvileg lehetetlen. Előfordulhat talán, különösen valamilyen módon torzított beszédprodukción, hogy a *teát* adott esetét valaki [taːt]-nak lesz hajlamos hallani. Ez akkor azonban Jakobson ötlábú macskájának az esete lesz, amivel szemben a *tehát* → [taːt] allegróban egészen szokványos, míg *teát* → vélt [taːt] félrehallás.)

(iii) Kihagyásban — e lazítási típus meghatározásából következően — nem jelennek meg fonetikai nyomok. Ezért a kihagyás artikulációs sebességet növelő hatása közvetlenül belátható. Magától értődik, hogy a feszítés ellenében hat. Tehát a *miért* → [[me:r]], illetőleg [[mie:]] *t*-kihagyásos allegro megvalósítása megnövelt artikulációs sebességet jelent az — azonos feltételek mellett megvalósuló — [mie:rt] lento reprezentációval szemben, de a *miért* szubderivatív morfofonemikus /me:r/ alternánsának [[me:r^o]] feszített fonetikai reprezentációja tempólassítást von maga után.

(iv) A szekvenciaredukció megszorítás nélkül sebességnövelő hatású, pontosan azon a módon, ahogy a redukció.

(v) A szekvenciazsugorítás megszorítás nélkül sebességnövelő hatású, ugyancsak a fentieknek megfelelően. És hasonlóképpen:

(vi) a fúzió megszorítás nélkül sebességnövelő hatású.

Tegyük föl végül azt a kérdést, hogy milyen hatással van a közlésfolyamat második deriváltja az időben, azaz a sebesség változása, a gyorsulás vagy a tempólassítás a torzítási folyamatok előfordulására az allegro közlésben.

A tempó gyorsítása — azonos közlési feltételek mellett, amelyeken a kommunikációs helyzet összetevőinek változatlanóságát értem — nem jár együtt szükségszerűen a lazítás típusainak megjelenésével, illetve elszaporodásával a nagyobb sebességgel ejtett közlési szakaszon.

(i) A beszédsebesség átmeneti megnövekedése és a lazítások száma, intenzitása vagy éppen erősségi fokozata egyáltalán nem mutat összefüggést, például ha láthatólag csupán annyi indokolta a tempógyorsítást, hogy a közlő hamarabb végezzen mondanivalójával. Az I/79. mintában (M: *akkor megint ott vagyunk, mint az előző*) mindössze [r] perdületében hallható enyhe fokú lazítás, ami minden további nélkül magyarázható a következő elem, az [m] szájszatórna-szűkítő hatásának másodlagos velejárájaként, s a *megint t*-kihagyásos ejtése úgyszólván szokványos még a lentóhoz közel eső természetes artikulációban is. Nem következik be *n*-redukció a *megint*-ben, és nem tapasztaljuk [i] észlelhető mértékű nazalizálódását sem ugyanebben a szóban; a [k:] normatív hosszúságot mutat, és a *mint* [t]-je szintén szabályos ejtésű. Ugyanígy az I/352. mintában (I: *satöbbi, és hogyha 'nagyon*) a felgyorsult szakaszon is rendkívüli módosulásként csak a magánhangzók időtartamának csökkenését tudjuk kimutatni. Megnövelt tempó még ott sem okoz a megszokott beszédsebességhez viszonyítva nagyobb mértékű lazítást, ahol a gyorsulás nem tartalmi összetevőkön következik be: a II/397. mintában (Z: + *ami nem kevés pénz, azt hiszem*) *azt hiszem* tagmondatában az elvárhatóval szemben csakis az [m] delabializációját észleljük, természetesen az ebben a szekvenciában szokásosan előforduló *t*-törlés mellett.

(ii) Lazítás tempólassítás mellett is előfordul. A I/93–4. mintában (G: *vagy ezt kell, vagy azt kell*) [z] → [s] hasonulás után *t*-törlés zajlik le, ami ismét megerősíti, hogy a torzítások egy része szervesen hozzátartozik a köznyelvi ejtés programjához, lassú, tagolt artikulációban is úgyszólván rendszeres.

4.2. Válasszuk most a lazítással kapcsolatban az idő egy másik síkját, a történetit. A morfofonemikus, illetve morfolexémikus változatok egy csoportja ezt a választást indokoltnak fogja mutatni.

A magyarban a homológ [azonos értékű, hasonló és bizonyos szempontból egyenlő helyzetű] morfofonemikus alternánsok, mint *csepp/csöpp, fent/fenn/fönt/fönn, -ban/-ben, -hoz/-hez/-höz*, (eredetileg) *család/cseléd* stb. (vö. Grétsy 1962, G. Varga 1968) sajátosan egyedi csoportját alkotják azok, amelyek létrejöttében sem a magánhangzó-harmónia kategóriái szerinti változtatás: hangrendi átcsapás (*-ban/-ben*), vagy labiális/illabiális elkülönítés (*-tok/-tek/-tök*), sem szóhasadásos kettőződés — Lotz (1963) szerint ilyen a *magyar/Megyer* —, sem egyéb módon való szétfejlődés, például a fonemikus alapalakban (eredetileg) önálló alaktani szerepű elemmel végrehajtott bővítés vagy szűkítés (*nő/-né*), sem vélhető onomatopoeitikus hatások (*kavar/kever*), és így tovább, nem játszhattak szerepet. Az *azután* és az *aztán* alkotta pár homológiája nem vezethető vissza egyik eddig megjelölt morfofonemikus alternációra sem, másfelől — természetesen — nem feleltethető meg a normatívnak elismert akkormodációs jelenségek semelyik (al)típusának. Minthogy ilyen változatok kialakulására egyéb magyarázat nem látszik ígéretesnek, ezeket — a *lento/allegro* alakpárokkal való logikus párhuzamba állítás útján — célszerűnek látom a mindennapi közlés *allegro* folyamataival egészen közvetlen összefüggésben értelmezni. Kiindulásként: az *allegro*folyamatok és a (homológ) morfofonemikus alternációk egy adott csoportjának oksági kapcsolatát eleve föltételezem — amint ezt az alábbi fejtegetés kezdő mondata ki is fejezi —, mert az ejtés regisztrált tényei alapján ugyanazokat a torzítási jelenségeket tudom kialakulásuk hátterében felmutatni, amelyek az *allegro*ban mintegy szabályosan előfordulnak. Az elemzés menete a következő.

A lazítási szabályok nyomán új morfofonemikus alternánsok alakul(hat)nak ki. Az olyan morfofonemikus alakpárok, mint az *azután, ezután* mellett az *aztán* /asta:n/, *eztán* /esta:n/, a *miért* mellett a *mért* /me:rt/, *mér* /me:r/, *mié* /mie:/ vagy az *odaad, odad* /odad/, és így tovább a köznyelvi ejtés lazítási szabályai nyomán alakultak, illetve alakulnak ki. (Az említett példák közül az *aztán, eztán* az [u] zöngétlenítést követő törlésével, majd a normatív ejtésre is jellemző [z] → [s] igazodással, az *odad*-ban a szóhatárjegyek fölötti, azonos elemek összevonódásával, fúziójával. A lazítási

szabályok által létrehozott alakulatokkal kapcsolatban legfontosabbként — a hangtan és az alaktan határterületén — az az elméleti kérdés merül föl, hogy a számottevő gyakorisággal megjelenő szóalakok meddig minősülnek „alkalmi” változatoknak, s hol van az a pont, amelyen túl az önálló morfofonemikus variáns státusát kell hozzájuk rendelnünk. Minthogy az említett szavak etimológiai képlete (*azután* ← *az* + *után* stb.) a hangtanilag teljesebb alakot mutatja eredetinek, ezek az elsődleges variánsok, amelyekhez viszonyítva az újabbak kapják a másodlagos, szubderivatív megjelölést (az *azután* + zöngétlenítés, *u*-törlés, [z] → [s] igazodás — *asztán* /*asta:n*/ összefüggés alapján). E másodlagos, szubderivatív formációk a spontán, allegro vagy éppen allegrissimo ejtésben kétféleképpen viselkednek.

(i) Miután a lazító szabályok végbemennek rajtuk, fölveszik az eredeti, a fonemikus alapalakban rögzített variánsokhoz viszonyítva megváltozott, az ejtésben végleges hangtani alakjukat. Így például az *azután* szó lazítási szabályokkal módosított változatának kialakulása a következő:

fonemikus alapalak:	/azuta:n/	
lento ejtésben:	[[azutāːn]], esetleg [[azuta:n]]	
allegro ejtésben:		
(i/a) [aː] → [a] redukcióval:	[[azutān]]	(ténylegesen előforduló ejtés)
(i/b) <i>u</i> -zöngétlenítés nyomán:	[[azʉtān]] vagy [[azʉtān]	(nem adatolt, de lehetséges ejtés)
(i/c) <i>u</i> -törléssel:	[[asztān]]	(ténylegesen előforduló ejtés)
(i/d) <i>n</i> -törléssel:	[[asztā]]	(ténylegesen előforduló ejtés)
(i/e) szabályos, hátraható, zöngétlen hasonulás után:	[[astā]]	(ténylegesen előforduló ejtés)
(i/f) F ₀ -redukcióval:	[[qstā]]	(ténylegesen előforduló ejtés)
(i/g) <i>t</i> -redukció után:	[[asːā]]	(nem adatolt, lehetséges ejtés)

Megjegyzések: eltekintettem további lehetséges és valóságos alakváltozatok feltüntetésétől, mint az [[astā]], amely utóbbit a már lento realizációra is jelzett rövidülés elmaradása teremti meg; a kis római számok nem sorrendisé-

get fejeznek ki, hanem csupán elkülönítik egymástól a lazítás egyes lépéseit; az (i/f-g) változatok már az új alapalakon végbemenő torzítást illusztrálják.

(ii) A másik esetben a lazító szabályok megtörténte még nem a változtatás végpontja, hanem az artikulációs program feszítéssel válik teljessé. Tehát: például a *miért* szó ejtési képlete a következők szerint alakul:

fonemikus alapalak:	/mie:rt/	
lento ejtés:	[mie:rt]	vagy [mi ^h e:rt]
allegro ejtés:		
(ii/a) <i>i</i> -redukcióval:	[m ^h i ^h e:rt]	(tényleges ejtési változat)
(ii/b) <i>i</i> -törlés nyomán:	[me:rt]	(tényleges ejtési változat)
(ii/c) <i>t</i> -kihagyás után:	[me:r]	(tényleges ejtési változat)
(ii/d) feszítéssel:	[me:r ^ə]	(tényleges ejtési változat)

Azzal, hogy a (ii/d) alatt jelzett lépés bekövetkezik, morfofonológiai homonímia alakul ki a *miért* és a *mér* ige kijelentő mód, egyes szám, harmadik személyű, jelen idejű alakja között, minthogy a *mér* → [[me:r^ə]] realizációban a feszítés ugyanazt az artikulációs/akusztikai végeredményt adja, mint a *miért*. Mármint, ha a feszítés végső indoka a nagyobb mérvű ikonicitás, a (morfofonológiai) természetesség, az elkülönítő képesség megnövelése, a feszítés és egyidejűleg lazítási szabályok megjelenését az érthetőségi hatások elvárásaival föltétlenül ellentétesnek kell tartanunk. Következésképpen a [[me:r^ə]] ‘miért’ alakulat feszítés előtti morfofonológiai alapformája — legalább az esetek túlnyomó többségében — szükségszerűen egy /me:r/ fonemikus alapalak volt. Amivel egyszersmind azt állítjuk, hogy a *miért* mellett létre kellett jönnie egy *mér* ‘miért’ alakváltozatnak. Röviden a gondolatmenet egyik mellékágára térve, idézem a II/202. minta [[aze:r^ə]] (I: *Szóval ami olyan, + hát a főiskolán azért*). Ennek a szóalaknak a feszítettségét az [ə] megjelenésén kívül az [e:] eredeti hosszúságának teljes értékű megtartása is jelzi, ami még kevesebb kétséget hagy afelől, hogy mi volt a fonemikus alapalak. Ha így van — összevetve a *miértről* mondottakkal —, azt kell megállapítanunk, hogy itt lexemikus morfofonológiai alternációkon kívül valószínűleg egy kötött morféma, az +*ért* rag morfofonemikus alternációjáról van szó. (Azonban itt a kérdés még ilyen mélységű alaktani vonatkozásaival sem szándékozom foglalkozni.)

A fentiek alapján a következő tétel adódik. Egy új fonemikus alapalak, azaz egy másodlagos (szubderivatív) változat létrejöttének hangtani ismérve az, hogy a szóalak további fonetikai változataiban olyan módosulásokon eshessen át, mint a fonemikus alapalakjuk tekintetében eredetiek, elsődlegesek. Hangsúlyozni szükséges, hogy csak hangtani kritériumról van szó. A valóságban több (például jelentéstani) megfontolás is közrejátszik abban,

hogy egy adott formáció megkapja-e a megfelelő minősítést. Egyebek mellett szerepe van ebben a tudományos konvenciónak is: az ÉrtSz. (79 és 80, illetőleg 1027) az *azután*, *aztán* esetében az egyenértékűséget megszavazza, az *azért*, *azér*, az *odaad*, *odad* párok esetében nem.

Bármilyen szabadosak legyenek is azonban a morfofonemikus alternáció változatai, a szubderiváció, tehát a másodlagos morfofonemikus alakváltozatok megjelenése, helyesebben létrejötte nem parttalan. Szekvenciaredukcióban két vagy akár több szó, illetve szóalak is összevonódhat. A csonkolt szóalak ilyenkor ugyan fuzionál a következő elemmel (amely esetleg maga is egy lazítási, például redukciós szabállyal kialakult forma), bár a kettő együtt esetleg egyetlen fonetikai ejtéscsoportot alkot, a két elem, amely a fúziónak részese, mégis megtartja eredeti lexémikus státusát. A IV/173. mintában (Z: + *Szóval ez* +) a *szóval* elemen kétszeres szótagkivetéssel járó csonkítás megy végbe, majd összevonódás következik be, amelynek eredményeként a [[s^oez]] változat hangzik. Az alakulatban azonban — noha a csonkítás nyomán egyetlen szótagra zsugorodik az egész szekvencia — nem alakul ki egységes hangrendi képlet, ami az egyszótagos morfémáknak a magyarban abszolút ismeréve. (A *Szőul* városnév is fonológiaiailag szükségszerűen két szótagú, és egyebek mellett azért, mert két magánhangzója a hangrendi paradigma eltérő sorába tartozik.) Megemlíthető, hogy a kiindulásul szolgáló fonemikus alapalakok ismeretében a megjelenő, tényleges ejtési változatával szemben inkább veláris dominanciájú akusztikai végeredményt várnánk el. De a *szóval* csonkolt alakjaiban persze még veláris környezetben is megjelenik redukált palatális magánhangzós változat, ami egyébiránt megint arra mutat, hogy a lazítási szabályokat a hangrend az allegróban kevésbé vagy kevésbé köti. Következésképpen a *szóval ez* szekvenciaredukcióban összevont alakja könnyedén fölvehetett volna egységesen akár magas hangrendű realizációs formát is. Nem ez történt.

Mindazon helyeken pedig, ahol a szóhatárjegy mintegy lezárja a hangrendi szabály érvényesülését, szóhatárjegyek fölött kialakuló morfofonemikus alternáns vagy egyáltalán új morféma megjelenéséről beszélni értelmetlen.

SZENDE TAMÁS

Irodalom

- ABAFFY, E. (1975), Egy mai magyar hangváltozásról. *Nyr.* 99: 170–174.
- ANDERSON, J. – J. DURAND (1986), Dependency Phonology. In: J. Durand (ed.), *Dependency and Non-Linear Phonology*. London–Sidney–Dover. 1–54.
- BÁRCZI, G. (1958), Magyar hangtörténet. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Budapest.
- BAUDOIN DE COURTENAY, J. (1895), Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen. Strassburg.
- BOLLA K. (1982), Magyar hangalbum. In: Bolla K. (szerk.), *Fejezetek a magyar leíró hangtanból*. Budapest. 165–173.
- BUTTLER, J. (1962), Adatok az affrikáták képzésmódjához és akusztikai alkatához. *NyK* 64: 309–328.
- CHOMSKY, N. – M. HALLE (1968), *The Sound Pattern of English*. New York–Evanston–London.
- DAVENPORT, S. – J. STAUN (1986), Sequence, segment and configuration: Two problems for Dependency Phonology. In: J. Durand (ed.), *Dependency and Non-Linear Phonology*. London–Sidney–Dover. 135–159.
- DINNSSEN, D. (1979), Atomic Phonology. In: D. Dinnsen (ed.), *Current Approaches to Phonological Theory*. Bloomington–London. 31–49.
- DONEGAN, P. – D. STAMPE (1979), The study of Natural Phonology. In: D. Dinnsen (ed.), *Current Approaches to Phonological Theory*. Bloomington–London. 126–173.
- DRESSLER, W. (1984), Explaining Natural Phonology. *Phonology Yearbook* 1: 29–50.
- ELEKFI L. (1968), Beszédhangjaink kapcsolódása. *Nyr.* 92: 379–389.
- ELIASSON, S. (1981), Analytic vs. synthetic aspects of phonological structure. In: D. Goyvaerts (ed.), *Phonology in the 1980s*. Ghent. 483–521.
- ESSEN, O VON. (1953), *Allgemeine und angewandte Phonetik*. Berlin.
- FANT, G. (1960), *Acoustic Theory of Speech Production*. The Hague.
- FELLER, W. (1978), Bevezetés a valószínűségszámításba és alkalmazásaiba. Budapest. (Eredetije: *An Introduction to Probability Theory and its Applications I.*)
- FÓNAGY I. (1958), A hangsúlyról. Budapest.
- FÓNAGY, I. (1971), Double coding in speech. *Semiotica* 3: 189–222.
- FÓNAGY I. (1977), A variáns, az emfatikum és a dinamikus elvű leíró hangtan. *NyK* 79: 105–134.
- FÓNAGY I. – FÓNAGY P. (1971), Helyesírási hibák haszna. *Nyr.* 95: 70–89.
- GOLDSMITH, J. (1976), *Autosegmental Phonology*. Bloomington.
- GOMBOCZ, Z. (1925), *Hangtan*. Magyar hangtan. Budapest.
- GOYVAERTS, D. (1981), *Phonology in the 1980's*. Ghent.
- GRÉTSY L. (1962), *A szóhasadás*. Budapest.
- GRIFFEN, T. (1981), A non-segmental model for description and analysis. In: D. Goyvaerts (ed.), *Phonology in the 1980s*. Ghent. 617–634.
- HARRIS, J. (1969), *Spanish Phonology*. Cambridge, Mass. (Idézi Hooper 1976.)
- HEGEDŰS, L. (1953), On the problem of the pauses of speech. *ALH* 3: 1–36.
- HOOPER, J. (1976), *An Introduction to Natural Generative Phonology*. New York–San Francisco–London.

- HUGGINS, A. (1968), The perception of timing in natural speech I: Compensation within the syllable. *Language and Speech* 11: 1-11.
- JAKOBSON, R. – G. FANT – M. HALLE (1952), *Preliminaries to Speech Analysis*. Cambridge, Mass.
- JESPERSEN, O. (1904), *Lehrbuch der Phonetik*. Leipzig.
- KASSAI I. (1981), Távhasznulás a gyermeknyelvben. *NyK* 83: 160-167.
- KÁZMÉR M. (1961), *A magyar affrikázaszemlélet*. *NyudÉrt.* 27. Budapest.
- KENSTOWICZ, M. – C. KISSEBERTH (1977), *Topics in Phonological Theory*. New York-San Francisco-London.
- KEREK, A. (1977), Consonant elision in Hungarian. In: *Studies in Finno-Ugric Linguistics*. Indiana University, Uralic and Altaic Series 131. Bloomington, Indiana. 115-130.
- KIPARSKY, P. (1958), How abstract is phonology? In: O. Fujimura (ed.), *Three Dimensions of Linguistic Theory*. Tokyo. 1-56.
- KUBÍNYI L. (1958), Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéséről. *MNy.* 54: 213-232.
- LADEFOGED, P. (1962), Subglottal activity during speech. In: *Proc. 4th international Congr. phon. Sci.* Helsinki, 1961. The Hague. 73-91.
- LADEFOGED, P. (1963), Some physiological parameters in speech. *Language and Speech* 6: 109-119.
- LASS, R. (1984), *Phonology. An Introduction to Basic Concepts*. Cambridge-London-New York-New Rochelle.
- LASS, R. (1987), *The Shape of English*. London-Melbourne.
- LEBEN, W. (1979), The phonological component as a parsing device. In: D. Dinnsen (ed.), *Current Approaches to Phonological Theory*. Bloomington-London.
- LEHISTE, I. (1970), *Suprasegmentals*. Cambridge, Massachusetts-London.
- LIBERMAN, M. – A. PRINCE (1977), On stress and linguistic rhythm. *Linguistic Inquiry* 8: 249-336.
- LINELL, P. (1979), *Psychological Reality in Phonology*. Cambridge-London-New York-Melbourne.
- LOTZ, J. (1963), *A magyar szó etimológiájának kérdéséhez*. *NyK* 65: 385-389.
- MOLNÁR, J. (1970), *A magyar beszédhangok atlasza*. Budapest.
- NESPOR, M. – I. VOGEL (1986), *Prosodic Phonology*. Dordrecht.
- ORNSTEIN, R. (1969), *On the Experience of Time*. Harmondsworth.
- POSTAL, M. (1968), *Aspects of Phonological Theory*. New York.
- SAPIR, E. (1933), La réalité psychologique des phonèmes. *Journal de Psychologie Normale et Pathologique* 30: 247-265.
- SAPORTA, S. (1965), Ordered rules, dialect differences and historical processes. *Language* 41: 218-224.
- SCHANE, S. (1984), The fundamentals of Particle Phonology. *Phonology Yearbook* 1: 129-55.
- SCHWARTZ, J. – J. JAFFE (1968), Markovian prediction of sequential temporal patterns in spontaneous speech. *Language and Speech* 11: 27-30.
- SHATTUCK-HUFNAGEL, S. (1986), The representation of phonological information during speech production planning: Evidence from vowel errors in spontaneous speech. *Phonology Yearbook* 3: 117-149.

- SIPTÁR P. (1988), A „gyors beszéd” fogalmáról. In: Gósy M. (szerk.), Tanulmányok a beszéd időviszonyairól. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből 5: 17–30.
- SMITH, N. (1973), *The Acquisition of Phonology: A Case Study*. London–Cambridge.
- SOMMERSTEIN, A. (1977), *Modern Phonology*. London.
- STAMPE, D. (1979[1973]), *A Dissertation on Natural Phonology*. New York–London. (Keletkezésének éve: 1973)
- SZENDE T. (1969), A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. Az ajakartikuláció. NyK 71: 345–385.
- SZENDE T. (1973), Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. NytudÉrt. 81. Budapest.
- SZENDE T. (1974), A nyelv akadályképző szerepéről. (Palatográfiai mérések alapján.) NyK 76: 323–357.
- SZENDE, T. (1980), Defining the phoneme: phenomenological aspects. ALH 30: 63–66.
- SZENDE T. (1984), Elemi beszédesemény és fonéma. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 15: 293–302.
- SZENDE, T. (1987), Phonetic change, phonemic status and morphophonological alternations. In: Proc. XIth int. Congr. phon. Sci. Tallinn. 411–414.
- TAMÁS L. (1939), Állandó szociális érvényű hangkülönbségek a nyelvi ábrázolásban. MNy. 35: 273–282.
- TRUBETZKOY, N. (1939), *Grundzüge der Phonologie*. TCLP 7. Prague.
- G. VARGA, GY. (1968), Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Budapest.
- VENNEMANN, T. (1971), *Natural Generative Phonology*. Paper read at the annual meeting of the Linguistic Society of America. St. Louis, Missouri. (Hooper 1976 alapján.)
- VENNEMANN, T. (1974), Words and syllables in natural generative grammar. In: A. Bruck–R. Fox–M. La Galy (eds), *Natural Phonology*. 346–374. Chicago.
- VENNEMANN, T. (1986), *Neuere Entwicklungen in der Phonologie*. Berlin–New York–Amsterdam.
- VÉRTES O. A. (1958), A hangkapcsolódások osztályozásáról. NytudÉrt. 17. Budapest. 130–133.
- VOGEL, I. (1987), The interface between phonology and other components of grammar: the case of Hungarian. *Phonology Yearbook* 4: 243–263.
- WILBUR, R. (1981), Theoretical phonology and child phonology: argumentation and implication. In: D. Goyvaerts (ed.), *Phonology in the 1980's*. 403–429. Ghent.

**From ‘Underlying’ to ‘Lenited’:
On temporal pattern distortion in Hungarian**

by TAMÁS SZENDE

If *lento*, i.e. fully elaborated and next-of-underlying phonetic representations lenite they will be *allegro* representations due to reshaping procedures. Reshaping procedures are based on what I call the *gestalt* rules, i.e. rules which—being put into effect—cover sequences as wholes (instead of segments or a certain series of segments) turning them into natural utterances in casual articulation. For example, the extreme instance given by

Stampe (1979[1973]. 8) *I don't know* $\rightarrow$ [ãõrõũ] or even [m̩m̩m̩] with the latter derived by (i) V_{I-3} -deletion and (ii) substituting $\begin{bmatrix} C \\ +nas \\ +cont \end{bmatrix}$ for C_{I-4} in the sequence, both (i) and (ii) are triggered off by the 'discourse modifier', i.e. their semantically weakened, position of *I don't know*. This example clearly mirrors the sequential, that is, nonsegmental character of these rules. I tried to argue that *gestalt* rules occupy an independent position in the phonology of the casual speech phenomena and are supposed to belong to the class of 'interface rules' bringing about 'individual phonetic representations' [category: *concrete* and *general*, in logical parlance]. In so doing, they—the *gestalt* rules—give zest, among other things, to the temporal patterns of the sequences prone to lenition by distorting/reorganizing them in casual speech. (Theoretical aspects of interface rules including *gestalt* rules, as well as [the architecture of the] underlying representation are at some length played around in the study [under point 1.6].)

On the basis of some 2.000 samples of various length taken from normative but casual or, rather, casual but normative speech (Hungarian dialogues) investigations were carried out in view of what sorts of lenition processes with direct reference to what I call the temporal pattern distortion occur. In a bird's-eye-overview, the results allowed for the following conclusions.

1. There is a theoretical necessity to ascribe independent status to *gestalt* rules—putting various distinct types of lenition processes into action in casual speech—within the system of a casual-speech phonology.

2. There is a theoretical possibility of defining and describing lenition processes or, rather, *allegro* phenomena in general, along the lines of the classificatory criterion of temporal pattern distortion. Classified in such a way, the main types of lenition will be: (i) reduction, (ii) deletion, (not identical with) (iii) dropping and truncation;—(i–iii) manifest themselves in segment size units; (iv) reduction over the sequence, (v) sequence size truncation, and (vi) coalescing/fusion.

There is a practical possibility of describing reduction—a type of lenition chosen for a more detailed analysis in this paper—as a sound-class-independent procedure functioning uniformly irrespective of the "phonotype" it affects. (In fact, this was exemplified in the domain of a subtype of reduction, i.e. delabialisation, in this part of the research work.)

4. Reshaped temporal patterns in the sequence—brought about by distortion processes in lenition—eventually should be led back to a substantial modification of the informational space of the articulation as a main factor whereas durational attributes are of lesser importance in this respect. ('Informational space' is here meant to be the total number of potential elementary events across time including, among other things like intensity, the scales of the maximal expansion/activated [functional] capacity of the speech organs.) Generally speaking, lenition results from and, at the same time, reflects back to a (dramatic) restriction of the 'informational space' of articulation.

5. The data and further investigations suggest that lenition processes play an important part in bringing about morpholexic alternants in Hungarian, cf. pairs of alternant such as *mondotta/mondta* and *azután/aztán*.